

de Helling

nr.3 herfst 2016 €9,50

VOEDSEL

de Helling

tijdschrift voor politiek en cultuur | jrg 29 nr.3 herfst 2016 €9,50

- 8 Olivier de Schutter: *Politici moeten leren van experimenten*
— Marijn Bouwmeester
- 13 Agro-ecologie. *Over landbouw, eten & natuur*
— Marjolein Visser
- 20 Ethische dilemma's rond agro-ecologie — Michiel Korthals
- 25 IN BEELD > De voedselindustrie — Henk Wildschut
- 33 Landbouw met de natuur — Rik Grashoff en Tom Ludwig
- 36 De ommezwaai van Mansholt — Friso van der Klaauw
- 40 Het voer & het voedsel — Paulien Gankema
- 44 Waardevolle landbouw — Sjef Staps
- 49 IN BEELD > Waar groeit zout? — De Smaak te Pakken
- 57 Leren koken op school?! *Over voedsel educatie*
— Esther Boukema
- 61 Eten in de stad. *Voedsel politiek in Amsterdam* — Erica Meijers
- 64 Weg van de supermarkt — Michiel Bussink
- 68 **Verder doen** — beleidsaanbevelingen over voedsel
- 73 IN BEELD > Colombia: zaaigoed als cultuurgoed

Vraatzucht: Column van Thomas Mertens 48

Bureau de Helling 70

Over de auteurs 72

Omslag Stilleven met kazen van Floris Claesz. van Dijck, ca. 1615 (Rijksmuseum, Amsterdam)

Links Emmy Andriess: jongen met pannetje / hongervinter in Amsterdam (1945)
(speciale collecties bibliotheek Universiteit Leiden)

de Helling*Tijdschrift voor politiek & cultuur*

Jaargang 29 · nr 3 · herfst 2016

Los € 9,50, jaarabonnement

€ 34,50, Jongeren-
abonnement (t/m 27): € 17,50

Banknummer:

NL60 TRIO 0390109096

t.n.v. Stichting Wetenschappelijk
Bureau GroenLinks, met vermelding
van de Helling.

ISSN 0922-0119

HOOFDREDACTIE Erica Meijers

REDACTIE Bas Eickhout, Rutger Groot-
Wassink, Mei Ling Liem, Herman
Meijer, Socrates Schouten, Bart
Stuart, Farid Tabarki, Rens van Tilburg,
Alderik Visser.

ONTWERP & BEELDREDACTIE

de Ruimte ontwerpers/
Mark Schalken

DRUK Drukkerij Raddraaier

PAPIER 100 % recycled ♻️

UITGEVER Stichting Wetenschappelijk
Bureau GroenLinks

REDACTIEADRES

Postbus 8008, 3503 RA Utrecht
redactiedehelling@bureaudehelling.nl

tel 030 239 99 07

abonneezaken: 030 239 99 59

www.bureaudehelling.nl

(> 'tijdschrift')

Verbeek Broederij en Opfok / Zeewolde

Het seksen van kuikens. Om het verschil te zien tussen hennetjes en haantjes wordt gekeken naar de veerpennen in de vleugeltjes. Per dag kan één specialist 25.000 kuikens seksen. De haantjes worden via een speciale productieband naar de vergasser afgevoerd. Fotoserie Henk Wildschut. Zie verder p. 25.

WAT IS ONS ETEN ONS WAARD?

"Papa, vertel nog eens over de oorlog? Vertel nog eens hoe oma op haar fiets zonder banden dagenlang op pad ging om bij boeren haar sieraden te ruilen voor wat bonen en brood? En hoe jij als vijfjarige al rookte om de honger niet te voelen?" Ik luisterde als kind met rode oortjes naar deze verhalen. Daardoor begreep ik beter waarom mijn vader het bezoek altijd nóg een bord opschepte en alles opat wat wij niet meer lustten. Eten weggooien was taboe bij ons thuis. Mijn moeder schraapte de restjes van het papier om het pakje boter.

Deze verhalen en gewoontes hebben mij en mijn gedachtes over geschiedenis, mondiale politiek en recht en onrecht mede gevormd. En ik eet nog altijd mijn bord helemaal leeg. Mijn eerste werkstuk op de middelbare school ging over het mondiale voedselvraagstuk. Daarna at ik geen ketchup van Heinz meer, werd ik lid van Lekker Dier (inmiddels Wakker Dier) en begonnen de debatten over de vraag of je wel boodschappen moest doen bij supermarkten die met grote multinationals onder één hoedje speelden. Biologisch eten, kleinschalig en fairtrade leek de oplossing. Maar kunnen we op die manier wel de hele wereldbevolking voeden?, was steevast de tegenvraag.

Deze debatten woeden nog altijd, ze zijn zelfs actueler dan ooit, nu er een nieuwe beweging rond voedsel in de steden is opgekomen, grote bedrijven met kleine boeren vechten om grond en zaaigoed en de afstand tussen hen die het eten produceren en die het opeten, in Europa groter is dan ooit. Voedsel is hip, maar wordt meestal benaderd vanuit het perspectief van de consument. Wat mag of moet je al dan niet eten?, is vaak de vraag. Daarmee worden morele dilemma's rond voedsel bij consumenten gelegd, terwijl ze net zo goed bij producenten en distributeurs thuishoren.

In deze Helling stellen we de vraag hoe we de wereld kunnen voeden zonder haar (en onszelf) daarbij te vernietigen. Daarbij kijken we naar het gehele voedselsysteem, met een accent op de productie. In de wetenschap heeft deze benadering inmiddels een naam: agro-ecologie. Met de introductie van deze benadering wil de Helling bijdragen aan het debat over voedsel en tegelijk oproepen tot meer politieke aandacht voor voedsel, maar dan vanuit een breed perspectief.

Om politici en beleidsmakers op weg te helpen hebben we alvast een lijst met aanbevelingen van de auteurs van dit nummer samengesteld. Velen van hen onderstrepen dat voedsel de vraag naar onze waarden op tafel legt. Voedsel is uitermate persoonlijk, én zeer politiek. Op beide niveau's is de vraag: wat is ons eten ons waard?

/ Erica Meijers

Honger

De Argentijnse journalist Martín Capparrós ging op zoek naar de oorzaken en gevolgen van honger. Hij reisde door vele landen en tekende de verhalen van de mensen op die hij tegengewam.

Fragment uit: M. Capparrós (2014), *Honger* (oorspronkelijke titel: *El Hambre*), Nederlandse vertaling H. Hutter, M. Meijer en C. Rasink, Wereldbibliotheek, Amsterdam 2015, p. 264.

Taslima heeft een mager, gerimpeld gezicht en een gouden ringetje in haar linkerneusvleugel ten teken dat ze getrouwd is. Ze heeft ook drie dochtertjes en twee zoontjes – de oudste is bijna elf, de jongste nog geen jaar – en een invalide man.

‘Mijn leven is een voortdurend gevecht om eten. Ik denk de hele dag nergens anders aan: hoe krijg ik het vandaag weer voor elkaar, waar haal ik het vandaag. De hele dag. Dat is het enige waar ik mee bezig ben.’

Thuis wordt alleen maar gegeten als zij iets meebrengt. Soms lukt het.

‘Als ik niks eet, krijg ik buikpijn en hoofdpijn. Maar ik raak vooral heel geïrriteerd, ik kom niet meer tot rust. Ik denk aan al die mensen die wel genoeg hebben en dat ergert me mateloos. Alsof er honderdduizend muggen in mijn oor zoemen. Honger zijn tienduizend muggen die in je oor zoemen,’ zegt ze en haar stem daalt. Als ze honger heeft en ergens iets eetbaars vindt, kan het haar niet schelen wat het is.

‘Als het maar eetbaar is, al smaakt het nergens naar, al is het smerig, als het maar eten is.’

Soms komt Taslima met zo weinig thuis dat het maar net genoeg is voor haar kinderen. Dan kijkt ze toe als zij zitten te eten en hoopt ze dat zij haar redding zullen zijn. Dat ze geld zullen inbrengen als ze eenmaal werk hebben, en dat zij het dan eindelijk wat rustiger aan kan doen. Haar kinderen zijn ook nooit naar school geweest en zullen met minste baantjes genoeg moeten nemen. Maar zelfs dan zal het beter zijn dan nu, zegt ze.

‘Wat eet je het liefst?’

Taslima glimlacht verlegen en plukt aan haar sari alsof ik haar een heel intieme vraag heb gesteld. Dan zegt ze zachtjes dat haar lievelingseten een vis is die ze hier *hilsha* noemen.

‘En wanneer heb je die voor het laatst gegeten?’

‘O, dat weet ik niet...’

Documentairemaker Morgan Spurlock probeerde een maand lang alleen op fastfood te overleven. Hij deed er verslag van in de documentaire Super Size Me. In het boek Vet, Vetter, Vetst! beschrijft hij de achtergronden van de relatie tussen fastfood en zwaarlijvigheid.

M. Spurlock, *Vet, vetter Vetst* (oorspronkelijke titel: *Don't Eat this Book*), Nederlandse vertaling door Studio Imago, A.W. Bruna Uitgevers BV, Utrecht 2005, p. 249-250.

Vet!

Jémig, dit eten maakt me zo ziek. Het is niet meer dat ik het niet wil eten: zodra het mijn tong raakt, walg ik. Het is zo vet. Zodra ik ook maar iets eet dat gefrituurd is, de kipsandwich of de friet ofzo, heb ik het gevoel te gaan ontploffen. Het is zo smerig. Ik heb er genoeg van. Ik heb het gehad met die hele rotfilm.

Het gekste is nog wel dat ik, hoe slecht ik me ook voel als ik klaar ben met eten, ik er nog steeds naar verlang. Voortdurend. Ik kan me nóg zo afschuwelijk voelen, ik wil nog steeds meer. Daarnet nog kon ik eigenlijk mijn kipsandwich niet op, maar toen dacht ik: o, ik wil nu een Sundae Ijs... Ik ben op het punt gekomen waarop ik zelfs droom over het eten ervan, echt waar. Ik ga slapen en droom dat ik naar McDonalds ga en de hele dag hetzelfde eet. De eentonigheid van mijn leven vloeit over in de eentonigheid van mijn dromen.

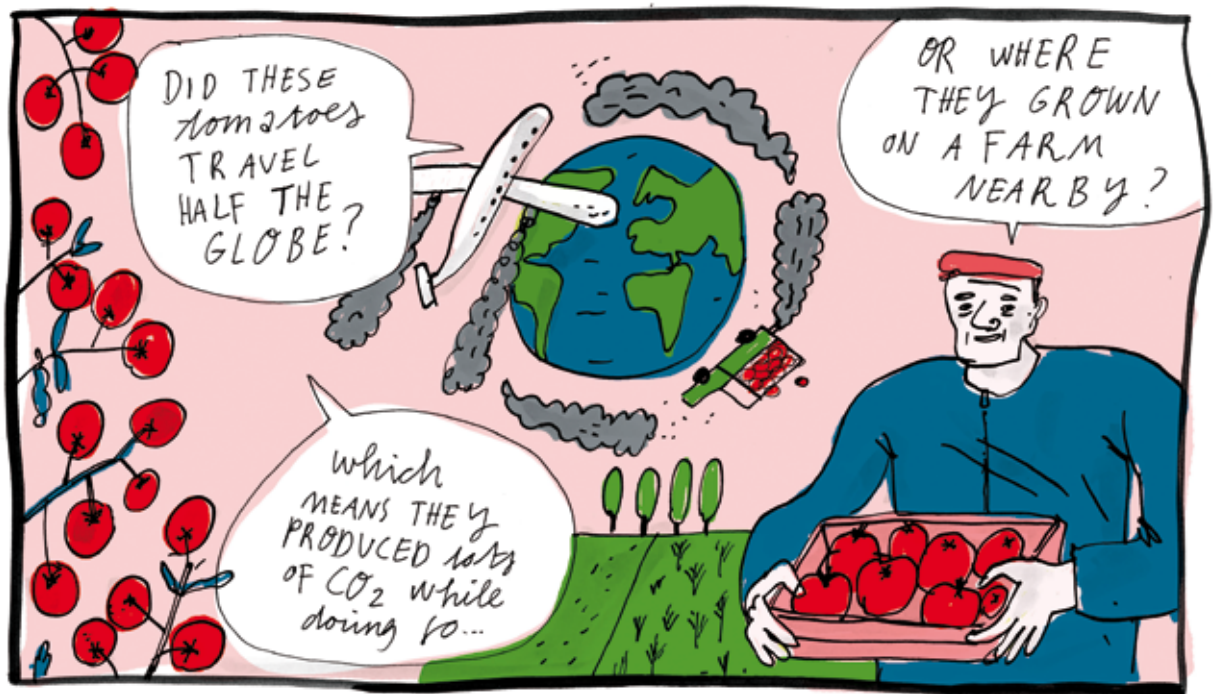
In de hoop dat hij beter was, heb ik de groenteburger geprobeerd. Hij was het allerergst. De burger was bedekt met zo'n kleverige bruine saus die denk ik moest zorgen voor het 'gerookte' aroma, de 'vleessmaak' en het 'mesquite' elan. Ik vond hem stuitend. De burger smaakte naar fijngemalen zweetsokken. Mmm, zweetsokken. Gerookte zweetsokken.

Tegen het einde van mijn dieet klom ik volledig spontaan in het klimrek in een McDonald's speelruimte. Mijn lichaam schreeuwde om beweging. Ik heb met de kinderen gespeeld en het was leuk. Maar na twee minuten moest ik er alweer uit omdat ik buiten adem was. Ik hijgde en pufte en dacht dat ik flauw ging vallen. Het was pathetisch.

...

Olivier

de Schutter — Politici moeten leren van experimenten

Voedsel is een mensenrecht, maar hoe voeden we de wereld? Dat is niet zozeer een technisch, maar vooral een politiek probleem. Daarom moeten alle betrokkenen bij de voedselproductie gehoord worden, ook de kleinste. Een pleidooi voor voedseldemocratie.

Door Marijn Bouwmeester

De Belgische jurist Olivier de Schutter zet zich al jaren op verschillende manieren in voor niets minder dan een radicale verandering van het mondiale voedselsysteem. Al in zijn tijd als rapporteur van de VN (2008-2014) hield de Schutter zich bezig met ‘het recht op voedsel.’ Hij is hoogleraar recht aan de Katholieke Universiteit van Leuven en gasthoogleraar aan diverse buitenlandse universiteiten zoals SciencesPo in Parijs. De Schutter is daarnaast lid van de stuurgroep van het Monsanto Tribunal dat van 14 tot 16 oktober dit jaar plaatsvindt in Den Haag. Vorig jaar richtte De Schutter IPES-food (International Panel of Experts on Sustainable Food Systems) op, een panel van internationale experts voor de hervorming en verduurzaming van onze voedselsystemen. Het eerste IPES-rapport, dat begin juni verscheen, spreekt zich uit tegen de industriële landbouw en voor een voedselsysteem waarin biodiversiteit, bodemvruchtbaarheid en agro-ecologische principes centraal staan (zie p.13). De Schutters drukke reischema stond geen live interview toe, onderstaand interview is het resultaat van een intensieve mailwisseling.

Mensen die pleiten voor industriële landbouw zeggen vaak: we kunnen niet zonder die grootschaligheid, want we moeten in 2050 de wereld kunnen voeden. Waarom klopt dit niet volgens u?

“Het idee dat het niet mogelijk is om negen miljard monden te voeden met duurzame landbouw is een van de grootste obstakels bij de overgang naar weerbare

agro-ecologische landbouwsystemen met een grote diversiteit. De gedachte dat industriële landbouw dat wel kan, veronachtzaamt de enorme inefficiëntie en verspilling van ons huidige voedselsysteem. Men promoot grootschalige industriële systemen, maar vergeet dat die alleen maar uit zijn op het vermeerderen van de calorieënproductie. Dat gaat zowel ten koste van kleine boerderijen als ten koste van de voedselkwaliteit. De impliciete boodschap van deze ‘productivisten’ is dat kleine boerderijen minder productief zijn. Maar kleine boeren, die gevarieerder werken, zijn naar verhouding juist heel productief. Ze gebruiken minder water en zijn efficiënter in hun landgebruik. Wel zijn ze arbeidsintensiever en daarom minder competitief in de ‘kostenefficiënte’ voedsel economie die we hebben gecreëerd.”

Wat zouden we moeten doen om mondiale voedselzekerheid te garanderen?

“Degenen die honger hebben zijn de armen. Hun koopkracht is onvoldoende om voedsel te kopen op de markt en ze zijn niet in staat hun eigen voedsel te produceren. Ze hebben geen werk, krijgen te lage lonen en hebben geen toegang tot sociale zekerheid. Onder die groep scharen we ook boeren die weinig of geen land hebben en met moeite zelfvoorzienend zijn, of die van tijd tot tijd op grote boerderijen werken. Al deze problemen moeten aangepakt worden: fatsoenlijk werk, het verbeteren van sociale zekerheid en ondersteuning aan kleinschalige familiebedrijven. Als we alleen inzetten op het verhogen

van de productie en niet hierop, zal de honger niet verdwijnen.”

Honger is dus geen technisch, maar een politiek probleem?

“Honger betekent dat mensen te weinig te eten hebben om zich in leven te houden en gezond te blijven. Het is een vorm van ondervoeding; de andere vormen zijn gebrek aan micronutriënten (zoals vitamines en mineralen) en obesitas. Deze drie hangen met elkaar samen. Omdat honger een primaire, lichamelijke behoefte is, denkt men dat het een uitdaging is voor landbouweconomen en (plant)veredelaars. Maar het is een probleem van sociale rechtvaardigheid. Amartya Sen vatte dat prachtig samen aan het begin van zijn boek *Poverty and Famines* (1981) “Honger is het kenmerk van mensen die niet genoeg te eten hebben. Het betekent niet dat er niet genoeg eten is.”

Wat vindt u van de claim van de biotechsector en veel van uw wetenschappelijke collega's dat we biotechnologie nodig hebben om de wereld te voeden? Niet zo lang geleden hebben 109 wetenschappers, onder wie enkele Nobelprijswinnaars, dit opnieuw onderstreept. Ze vroegen daarbij de groene beweging om hun weerstand tegen GGO's (genetisch gemodificeerde organismen) op te geven.

“Helaas zijn deze Nobelprijswinnaars, waarvan er slechts enkelen gespecialiseerd zijn in armoedebestrijding en landbouw, misleid: in de brief staan diverse feitelijke onjuistheden. Gouden Rijst, ofwel genetisch gemodificeerde rijst met het doel gebrek aan vitamine A bij kinderen te compenseren, is niet

mislukt vanwege Greenpeace. Die heeft er alleen voor gezorgd dat verbroken beloften aan het licht kwamen. Gouden Rijst is mislukt omdat het niet werkt, agronomisch gezien. Daarom blijft het maar in het proefstadium. Het is ook niet zeker of Gouden Rijst een tekort aan vitamine A kan oplossen. Het is jammer dat wetenschappers zich hebben laten meeslepen in een PR-actie die gebaseerd is op een gekleurd beeld van de realiteit.”

U bent lid van de stuurgroep van het Monsanto Tribunaal dat in oktober plaatsvindt in Den Haag. Waar gaat het om?

“Het internationale Monsanto Tribunaal is opgezet om slachtoffers van de biotechnologische landbouw-gigant Monsanto een stem te geven en om een juridisch oordeel te vellen over hun aantijgingen. Op die manier kunnen er op nationaal niveau gerechtelijke stappen worden ondernomen. We hopen dat slachtoffers daarmee in hun eigen land genoegdoening krijgen voor wat hen is aangedaan. Overheden moeten mensenrechten beschermen die bedreigd worden door de activiteiten van bedrijven als Monsanto. Het is een nieuwe vorm van activisme, het juridische verbinden met sociale bewegingen, in de hoop straffeloosheid beter te kunnen bestrijden.

Het tribunaal zal vooral gebruik maken van bestaande internationale wetten op het gebied van mensenrechten. Maar het zal ook kijken naar het gedrag van het bedrijf als een voorbeeld van ecocide (volkerenmoord door aantasting van de leefomgeving –red.) om te laten

zien dat ecocide onderdeel moet worden van het internationaal strafrecht. Daarbij gaat het vooral om bewustwording.”

Vindt u dat we van GGO's af moeten?

“Het debat over GGO's is slechts een klein onderdeel van een veel groter debat over de richting die de landbouw op moet. Wat veel belangrijker is, is de keuze tussen eenvormige, industriële landbouw, waar biotechnologie onderdeel van is, en agro-ecologie. Dáár zou het debat over moeten gaan. GGO's roepen ernstige vragen op als het gaat om voedselveiligheid, het milieu en de economische levensvatbaarheid van boeren in een uniform systeem, dat ze afhankelijk maakt van enkele leveranciers voor zaden, pesticiden en meststoffen. We weten nog niet wat de langetermijngevolgen zijn van GGO-voedsel en we hebben een enorm verlies aan biodiversiteit. Ook maak ik me zorgen over de opkomst van *superweeds*, zogenaamd superonkruid dat bestand is tegen bestrijdingsmiddelen.”

U heeft als VN-rapporteur de gevolgen van biotechnologie voor boeren in ontwikkelingslanden bestudeerd. Kunt u daar een conclusie uit trekken?

“Nee, want je kunt geen algemene conclusie trekken. Een voorbeeld is BT katoen, genetisch gemodificeerd katoen dat zelf insecticiden produceert. Dat heeft voor bepaalde boeren in India tot verbetering geleid, namelijk voor hen die toegang hebben tot fatsoenlijke leningen, markten en genoeg eigen land. Heel veel andere

boeren, vooral de armsten die van geldschietters afhankelijk zijn en maar kleine stukjes – met een hypotheek belegd – land bewerken, zijn zwaar getroffen door deze technologie. Wat me duidelijk is, is dat oplossingen die goed zijn voor de gemiddelde Amerikaanse boer in de Mid-West, niet per se goed zijn voor boeren uit het Zuiden die op veel kleinere schaal en onder heel andere omstandigheden werken.”

Wat voor politieke stappen moeten er volgens u gezet worden?

“De verschuiving naar agro-ecologische landbouwsystemen met meer variatie, moet overal gebeuren, maar h^oe het moet gebeuren, verschilt per plek. Dat komt doordat deze systemen zich overal anders hebben ontwikkeld. In Europa moeten in de eerste plaats ‘externaliteiten’, zoals milieueffecten en sociale gevolgen van de productie, in de prijs worden opgenomen. Daarnaast is er stevig sociaal beleid nodig om ervoor te zorgen dat de koopkracht van lage inkomens toeneemt. En natuurlijk: er is veel meer steun voor agro-ecologische praktijken nodig, zodat zij hun producten onder betere omstandigheden kunnen verkopen zonder afhankelijkheid van de grote inkopers. Dat is ingewikkeld, want hiertoe moeten meerdere beleids-terreinen samenkomen. Als de prijzen bijvoorbeeld omhoog gaan zon-

der dat bevolkingsgroepen met een laag inkomen erop zijn voorbereid, gaat het mis. Daarom pleit ik voor een gezamenlijk Europees voedselbeleid.”

Op de Voedsel Anders conferentie in Wageningen in februari, sprak u over het belang van alternatieve voedselnetwerken, en vooral over uw zorg dat ze zich volledig los van het politieke domein ontwikkelen. Hoe ziet u de relatie tussen de politiek en deze netwerken?

“De representatieve democratie, waarin politieke partijen en professionele politici de hoofdrol spelen en waarin mensen eens in de zoveel jaar stemmen om een mandaat aan hun vertegenwoordigers te geven, loopt op zijn einde. De kloof tussen bevolking en politieke klasse is vergroot, mensen zijn beter geïnformeerd en ongeduldiger: ze willen meer politiek, niet minder. Ze beseffen dat het huidige beleid de race tegen de klok aan het verliezen is: grondstoffen raken op en het milieu staat steeds meer onder druk. De alternatieve voedselnetwerken zijn ontstaan uit dit ongeduld. Mensen willen niet wachten op de politiek, ze willen hun eigen oplossingen. De rol van de politiek is daardoor niet minder belangrijk, maar hij verandert. In plaats van allerlei maatregelen te bedenken en economische prikkels te geven, moeten politici naden-

ken over de vraag hoe ze burgers in staat kunnen stellen om initiatieven te nemen die passen in hun lokale context. Lokale politiek, op regionaal of stedelijk niveau, wordt belangrijker.”

U bent een groot voorstander van stedelijk voedselbeleid. Maar als inwoner van Utrecht merk ik dat het vaak ontbreekt aan beleid dat de afdelingen overstijgt. Wat kan de overheid daaraan doen?

“Dit is precies de reden dat we gezamenlijk beleid nodig hebben op elk niveau! Er worden op dit moment twee beleidsmatige fouten gemaakt. Ten eerste: er is geen coördinatie van de verschillende beleidsterreinen: landbouw, onderwijs, milieu, plattelandsontwikkeling, mobiliteit. Ten tweede slaagt men er niet in de dominantie van de grote actoren in het voedselsysteem te bestrijden, de agrovoedselbedrijven, inclusief de inkopers en verwerkers en vooral de grote retailers. Er zijn twee manieren om deze fouten recht te zetten. Een daarvan is het ontwikkelen van multisectorale strategieën, zoals het verbeteren van de consistentie in het beleid door middel van meerjarenplannen en goede processafspraken. Dit zien we op stedelijk niveau bijvoorbeeld in het Milaanse stedelijk voedselbeleid (2015), en op nationaal niveau bijvoorbeeld in actieplannen om obesitas te

---

Het Monsanto Tribunaal 14-16 oktober in Den Haag

Het Monsanto Tribunaal is een internationaal initiatief om zaadveredelingsbedrijf Monsanto aansprakelijk te stellen voor schendingen van mensenrechten, misdaden tegen de menselijkheid en ecocide. Vooraanstaande rechters zullen getuigenissen horen van slachtoffers, en een advies geven volgens de procedures van het Internationale Gerechtshof.

Gelijktijdig vindt een publieksbijeenkomst plaats met verschillende internationale NGO's en activisten. Leden van het organiserend comité zijn o.a. Vandana Shiva, Corinne Lepage, Marie-Monique Robin, Olivier de Schutter, Gilles-Eric Séralini en Hans Herren. > www.monsanto-tribunal.org

bestrijden. Maar ook op mondiaal niveau, waar afspraken worden gemaakt over voedselzekerheid en het gecoördineerd bestrijden van ondervoeding. Een andere tactiek is inzetten op lokale vernieuwing: korte ketens en directe lijnen tussen boer en consument; stadslandbouw; schoolprogramma's met boerderijen en ga zo maar door. Deze vernieuwingen komen vaak uit de samenleving en niet vanuit de overheid, maar die moet wel ondersteuning bieden. Volgens mij is de uitdaging nu om de veelbelovende ontwikkelingen te versterken, goede praktijkvoorbeelden eruit te pikken en te kijken naar hindernissen: waarom mislukken sommige initiatieven en hoe kan dit door middel van beleid worden voorkomen? Met andere woorden: hoe kunnen we ervoor zorgen dat beleid consistent is en er vanuit de hele overheid ingezet wordt op het veranderen van de obesogene (dikmakende) omgeving, en tegelijkertijd het maximale uit het potentieel van de initiatieven halen die dat ook beogen."

U gebruikt vaak de term voedseldemocratie. Wat is dat en hoe werkt die?

"Voedseldemocratie betekent het verbeteren van transparantie, participatie en aansprakelijkheid in de besluitvorming rond voedsel- en landbouwbeleid. Daarbij hoort ook de ontwikkeling van overkoepelende projecten, zoals het opzetten van congressen over voedselbeleid. Voedseldemocratie is cruciaal, want overheden zijn anders de gevangenen van de grote spelers in de agrovoedsel-systemen. Die zijn niet geïnteresseerd in het alge-

meen belang of in de gevolgen van industriële voedselsystemen op langere termijn. Zolang de andere, meer versnipperde stemmen niet gehoord worden, zal de politiek zich beperken tot de bekende oplossingen en zullen zelfs de meest progressieve politici geen gehoor vinden voor hervormingen."

Hoe kunnen kleine initiatieven, die vaak afhankelijk zijn van vrijwilligers, impact krijgen?

"Dat die initiatieven klein zijn, betekent niet dat ze geen impact kunnen hebben. Zo verloopt sociale vernieuwing altijd: in het begin zijn de vernieuwers redelijk geïsoleerd. Ze verzinnen nieuwe manieren van productie en verkoop, soms volledig tegen de stroom in. Maar in verloop van tijd creëren deze vernieuwers nieuwe sociale normen die anderen langzamerhand zullen volgen. Degenen die achterblijven lijden uiteindelijk imagoschade. Kleinschaligheid is juist een voorwaarde voor succes, want dat betekent dat het initiatief is aangepast aan de lokale context. Misschien is het wel een illusie dat politici zoeken naar manieren om initiatieven te doen groeien en er ruimte voor te creëren. De bijdrage van politici is leren van de experimenten, begrijpen welke hindernissen er zijn en een nieuwe weg in te slaan, zodat de hele samenleving in beweging kan komen."

/

Met dank aan Hans van Scharen

agro- ecologie

Voedsel wordt niet in de supermarkt gemaakt: het komt op ons bord door een samenspel van productie, distributie en consumptie. De omgang met alle aspecten van voedselsystemen, vanuit een perspectief van duurzaamheid, heet agro-ecologie. Een introductie.

Door Marjolein Visser

Als kind stelde ik ooit de retorische vraag aan mijn moeder of het waar is dat 'alles wat we gebruiken en verbruiken van de natuur komt'. Terugblikkend moet ik een agro-ecologe avant la lettre geweest zijn. Ik speelde en hielp graag op een van de (conventionele maar nog kleinschalige) boerderijen in onze straat. Ik kom uit een kook- en moestuinfamilie waar goed eten, liefst zelf gekweekt, er met de paplepel werd ingegoten. Bovendien koesterde ik een bijna mystieke verering voor de natuur. Ik moet toen al gevoeld hebben dat de drie sferen landbouw, eten en natuur niet altijd vanzelfsprekend samengaan. Ik ervoer dat op de boerderij niet noodzakelijk goed wordt gegeten: industrieel wittebrood zonder korst, gedoopt in de allergeedkoopste robusta koffie. Dat daar bepaald niet zachtzinnig werd omgegaan met natuur, bovendien zonder opgave van redenen: zwaluwjongen uit de stalnesten halen en voor de hond gooien; schitterende hoogstamboomgaarden uit de weg van de tractor ruimen, stikstofmeststoffen strooien tot in de beek, akkerranden kapot spuiten. Maar ons 'beter' eten thuis was ook niet noodzakelijk op een natuurvriendelijke wijze tot stand gekomen. En in onze natuurvriendelijke moestuin mislukten soms oogsten door invasies van mensenvriendelijke natuurwezens... Waarom was het zo en niet anders?

Kennis van huis en akker

Wat ik toen niet vroeg, maar wat me wel al bezighield, is hoe het komt dat de meesten van ons niet (meer) gewoon van de natuur kunnen plukken zoals andere dieren dat doen. Hoe komt het dat we ons vooral voeden met 'vreemde' planten en dieren die, overgelaten aan zichzelf, niet kunnen overleven? En hoe ver kunnen we gaan om stukken natuur

Het is naïef om biologische
landbouw agro-ecologisch
te noemen, want er
bestaat ook zoiets als
een grotesk verspillende
industriële bio-landbouw.

\

kapot te maken – te ‘ontginnen’ – om plaats te maken voor die vreemde planten? Hoe komt het dat er steeds meer mensen op de aardbol zijn, terwijl we niet overal zomaar nieuwe akkers kunnen maken? Die kindervragen draaiden steeds weer om het driehoeksverband natuur, eten en landbouw, en ze blijven maar oplaaien.

Heel kort gedefinieerd is agro-ecologie de ecologie van voedsel-systemen (Francis et al., 2003). Dit is uitdrukkelijk ruimer dan de ecologie van landbouwsystemen. Landbouw is slechts een schakel in het totale voedselsysteem van de mens. ‘Agro’ in agro-ecologie komt van het Latijnse ‘ager’ ofwel akker, land dat gewonnen is van bos of weide of iets daartussenin, dat min of meer ontdaan is van zijn spontane plantengroei om door de mens gedomesticeerde planten te telen, letterlijk het land te (ver)bouwen. De akker is de schakel tussen enerzijds de omringende ecosystemen, die mogelijk maken dat de mens überhaupt aan landbouw doet, en anderzijds wat de mens doet met de oogst (de verwerking en verdeling).

De opgave van landbouw is de bestendiging van de akker in tijd en ruimte: het op peil houden van zijn (bodem)vruchtbaarheid en hem beschermen tegen de invasie van onkruiden, ziekten en plagen. Dit onderdeel van de agro-ecologie zou je de agronomie kunnen noemen, de klassieke landbouwkunde. Maar er is meer aan de hand met die akker, en dat inzicht komt van zowel de ecologie, of letterlijk ‘kennis van het huis’, als de economie, of letterlijk ‘huishoudkunde’.

Lekkende kringlopen

Akkers functioneren binnen grotere mozaïeken van ecosystemen, kortweg landschappen, die hen – en ons dus ook – een rits diensten verlenen. In Europa heeft de landbouwende mens de overgrote meerderheid van de landschappen ontbost en gekneet tot wat ze nu zijn. Maar akkers nemen maar een klein deel van de ruimte in. Historisch gezien is de agro-ecologie in de eerste plaats gegroeid uit de studie van de verbanden tussen de componenten binnen één akker (bodem, plantjes en beestjes) en tussen die éne akker en de rest van het landschap. En voor de meeste agro-ecologen houdt het verhaal hier op. Dit is agro-ecologie in de enge betekenis van het woord.

Maar er zijn meer vragen: wat gebeurt er na de oogst met alle verschillende biomassa’s (*food, feed, fuel and fibre*) die van die akker komen? Hoeveel energie wordt er verbruikt bij de verwerking en de verdeling ervan? Hoeveel verliezen zijn er in de voedselketen? In welke mate profiteert de producent (boer) van de prijs die de consument voor zijn voedsel betaalt? Hoeveel boeren zijn er nodig om het voedsel van een stad te produceren, of omgekeerd, wat is het verband tussen ons dierlijk en plantaardig voedsel, de hoeveelheid land waarop we beslag leggen en het aantal boeren dat we daarvoor nodig hebben? En vooral, hoe zorgen we ervoor dat er boeren blijven bestaan om de

samenleving van voedsel te voorzien?

Met die grondvraagstukken komen we onvermijdelijk terecht in de menswetenschappen, die ons samenleven analyseren. Een klassieke ecologische vraag in verband met alle voedingsstoffen uit de oogst, is bijvoorbeeld: in welke mate is een bepaald voedselsysteem in staat kringlopen te sluiten? Dat kan becijferd worden en dan wordt er gewoonlijk vastgesteld dat er kleinere of grotere lekken zijn, afhankelijk van het bestudeerde voedselsysteem.

De vraag naar het waarom van lekkende kringlopen schreeuwt om methoden en concepten uit de menswetenschappen. De zoektocht naar minder lekkende systemen is dat ook, juist vanwege de grote afhankelijkheid van menselijke activiteiten voor wat op de akker gebeurt. Dat dit geen zuiver landbouwtechnische kwestie is, staat centraal in de agro-ecologie in de ruime betekenis van het woord. Daarop richt ik mij hier. De combinatie van becijfering met de vraag naar het waarom van die cijfers, vraagt om een combinatie van vooral natuurwetenschappen – die van nature de mens graag uitsluiten, omdat het dan plots ingewikkeld wordt – met wetenschappen die het menselijk gedrag en de menselijke samenlevingen bestuderen.

Less is more

Er is nogal eens sprake van begripsverwarring. Zo wordt agro-ecologie te dikwijls gezien als een nieuw landbouwsysteem. Dat is onjuist. Agro-ecologie is geen landbouwsysteem zoals zwerflandbouw, pastoralisme, natte-rijstteelt of gemengde landbouw dat zijn. Maar alle landbouwsystemen kunnen bestudeerd worden door agro-ecologen, op zoek naar oplossingen voor het voedselvraagstuk. Er bestaat niet zoiets als agro-ecologische landbouw, alsof al die andere systemen on-agro-ecologisch zouden zijn, en het is al helemaal naïef om biologische landbouw agro-ecologisch te noemen, want er bestaat ook zoiets als een grotesk verspillende industriële bio-landbouw, gericht op export, gebaseerd op sociale uitbuiting en absoluut niet kleinschalig.

Het is ook gevaarlijk om alle nieuwe termen die op ons afkomen agro-ecologische oplossingen te noemen. Concepten als de Nieuwe Groene Revolutie, met de inzet van een nieuwe generatie groene GGO's (genetisch gemodificeerd organismen), of ecologische intensivering moeten met de nodige omzichtigheid gehanteerd worden. Ze passen bijna allemaal binnen eenzelfde productiviteitsparadigma: 'méér (biomassaproductie) met minder', vooral minder (fossiele) energie. Kortom *more with less*. Daartoe zijn dan nieuwe technologieën nodig. Er zijn steeds meer mensen en bovendien zijn er steeds meer behoeften per individu. De totale vraag naar biomassa wordt onrustbarend groter. Er moet dus 'efficiënter' geproduceerd worden: meer output met minder input. In dat paradigma is er weinig plaats voor gedachten over het waarom van de behoefte aan meer. Ook de manier waarop de term 'efficiëntie' politiek gehanteerd wordt, wordt genegeerd.

Agro-ecologie is een wetenschap die voedsel-systemen analyseert, een sociale beweging en een serie praktijken. Die drie aspecten zijn onafscheidelijk.

Er is echter een ander paradigma dat stelt dat we misschien niet per se méér output nodig hebben maar wel andere, en dat we anders (met minder input) kunnen produceren als we minder, maar beter consumeren en minder weggooien, dus als we niet alleen het aanbod, maar ook de vraag aanpakken. Dan moet ook de vraag 'Hoeveel is genoeg en waarvan precies?' gesteld worden, die een caleidoscoop van onderliggende verbanden dekt.

Samengevat komt dit alternatief neer op *less is more*. *More with less* creëert een soort angstpsychose met nog net geen oorlogsmobilisatie als gevolg, terwijl *less is more* uitgaat van wat het precies is dat we nodig hebben en wensen om goed te leven, en hoe onze noden, verwachtingen en verzuchtingen zowel biologisch als cultureel ingevuld worden.

Naarmate onze landbouw in de loop van de laatste eeuw gekapitaliseerd en geïndustrialiseerd werd, groeide ook de kritiek op de (eveneens groeiende) uitwassen ervan. Die kritiek kwam uit allerlei hoeken van de samenleving en had economische, sociale, ecologische en culturele facetten. Hoe meer de landbouw werd omgewrocht tot een industriële en kapitaalintensieve activiteit, hoe meer de zoektocht naar alternatieven een georganiseerde tegenstroom werd, uitmondend in onder meer agro-ecologie als nieuw toverwoord. Daarom beschouwen sommigen de agro-ecologie niet enkel als een wetenschap of een verzameling praktijken, maar ook als een sociale beweging.

Agro-ecologie in de ruime zin van het woord is dus geen apart landbouwsysteem, maar wel een wetenschap die voedselsystemen als door de mens gemaakte en beheerde ecosystemen analyseert, en tegelijkertijd ook een sociale beweging en dekterm voor een serie praktijken. Die drie aspecten zijn onafscheidelijk, als in een triptiek.

Tegenstroom

De term agro-ecologie is voor het eerst gevallen in het interbellum, ongeveer gelijktijdig in Duitsland en de Verenigde Staten, en kwam van agronomen en biologen die bezig waren met gewasecologie en plantenbescherming. Niet toevallig viel dit samen met een periode van hevige experimenten met kunstmest, stikstofmeststof in het bijzonder, waarvan we nu weten dat te grote dosissen planten gevoeliger maken voor ziekten en plagen. Het was ook de tijd van de georganiseerde introductie van nieuwe gewassen van het ene continent in het andere, en veredeling van gewassen, met alle nieuwe (vaak ecologische) problemen vandien.

Grote verbanden tussen deze problemen werden niet gelegd, want ook de ecologie stond toen nog maar in kleine kinderschoentjes, in de marge van de biologie en agronomie. De sociale bewegingen van toen streden voor ontvoogding van de arbeidersklasse of van vrouwen. 'Milieu' of 'levenskwaliteit' bestonden niet als politieke vraagstukken. Er waren ook nauwelijks alternatieve landbouwmethoden, al waren

er pioniers zoals sir Albert Howard (1873-1947), die met het inzicht van nu misschien wel de 'vader der agro-ecologische triptiek' kan worden genoemd. Tot de jaren zeventig bleef de term agro-ecologie beperkt tot de wetenschap en de akker in enge zin. Vanaf die tijd maakte de ecologie een fenomenale groei door tot een volwaardige systeemwetenschap, en ontstond een tak van de ecologie die zich bezighield met agro-ecosystemen. Gevoed door het groeiende besef dat er dingen grondig fout liepen in het industrialisatieproces van onze voedselsystemen, is op die manier de wetenschappelijke agro-ecologie uiteindelijk buiten de akker getreden. Interessant historisch feit: de agro-ecologie is een kind van de ecologie en niet van de agronomie.

Tegelijkertijd ontstonden sociale bewegingen die pleitten voor een ander ontwikkelingsmodel in het algemeen, en een ander landbouwontwikkelingsmodel in het bijzonder. Boeren en burgers begonnen op eigen houtje de landbouw opnieuw uit te vinden, zodat er nu ook sprake is van 'agro-ecologische technieken'. Deze herontdekking van de landbouw, buiten het establishment ten dienste van de industrie om, en los van het hele systeem van vulgarisatie van technologische pakketten, was cruciaal voor de verruiming van de agro-ecologie als wetenschap van de akker naar buiten de akker. Die verruiming was geïnspireerd op het werk van al die uiterst onwetenschappelijke pioniers, voor wie het vechten was om te overleven, en werd uiteindelijk niet door agronomen teweeggebracht, maar door ecologen uit de sociale bewegingen. De agro-ecologische triptiek is het resultaat van het doordruppelen van een maatschappelijke tegenstroom in de academische wereld. Vandaar die onafscheidelijkheid van praktijk, sociale beweging en wetenschap.

Efficiëntie

De klassieke landbouweconomie houdt ons voor dat er in de landbouw drie productiefactoren zijn: land, arbeid en kapitaal. Voor orthodoxe economen, voor wie alles om geld draait, is de productie van een ton graan 'efficiënt' als de kostprijs lager ligt dan de marktprijs. Gevolg: als er moet worden geïntensiveerd, zal dat proces 'spontaan' via meer input van de laagst geprijsde productiefactor verlopen, vooral als de prijs van de output onder druk komt te staan door overproductie en marktverzadiging.

Dat is te eenvoudig voor agro-ecologen, voor wie het in de eerste plaats niet om geld, maar om energie gaat. Land, arbeid en kapitaal zijn drie verschillende uitingen van energie, ook al is de precieze omzetting van hectaren land, arbeidstijd en geld in Joules stof voor debat. Er zijn inderdaad verschillende vormen van energie: hebben we het enkel over zonne-energie die door fotosynthese wordt omgezet in biomassa, of ook over de dierlijke en menselijke energie die uit die biomassa wordt gehaald om weer nieuwe biomassa te maken? Of rekenen we enkel met de fossiele (niet-hernieuwbare) energie die we in

De winnaars van vandaag in de schaalvergrotingswedloop kunnen morgen bij de verliezers horen.

\

het productieproces steken? Typisch voor landbouw is een verweving van al die verschillende energieën. De productie en consumptie van een ton graan is logischerwijze ecologisch rendabel (energetisch efficiënt) als er meer energie uitkomt dan dat er door de mens ingestoken wordt. Via het intensiveringsproces op basis van goedkope fossiele energie is die energie-efficiëntie schrikbarend gezakt en zelfs onhoudbaar laag geworden, maar de crux is dat in een monetaire economie niemand rekent met energie-efficiëntie.

Dus kunnen we in een tweede fase energie omzetten in geld, maar dan moeten we het eens worden over de 'juiste' prijs van de verschillende vormen van energie. Hiermee belanden we onvermijdelijk in politieke wateren. Knelt hier geen schoentje? Jawel. Een enorm knelpunt is bijvoorbeeld dat onze fossiele energie veel te laag geprijsd wordt ten opzichte van andere energievormen, waardoor de monetaire productiviteit van fossiele energie vele malen hoger is dan de monetaire arbeidsproductiviteit of de monetaire productiviteit van het land (arbeid en land worden steeds duurder in onze context). Schaalvergroting is het paradigma bij uitstek van de orthodoxe economen om 'efficiënt' te produceren. Maar vergeten wordt dat dit enkel mogelijk is met machines en infrastructuren gemaakt met en draaiende op fossiele brandstof, waarvan de prijs bepaald is volgens een monetaire efficiëntielogica (zo laag mogelijk ten opzichte van dierlijke en menselijke arbeid). Een pittig detail is dat juist in de landbouw schaalvergroting heel snel omslaat in het omgekeerde...

Nooit hebben we zulke hoge opbrengsten graan per hectare per jaar gehad als vandaag, maar die zijn niet ecologisch efficiënt geproduceerd. Bovendien zijn deze fenomenale naoorlogse opbrengstverhogingen voor een groot deel ten koste gegaan van stro- en wortelproductie van datzelfde graan, waarvan de ecologische functies tot nu toe schromelijk worden onderschat. Als we kijken naar wat er op de keukentafel uiteindelijk overblijft van de geogste graanenergie, ligt het efficiëntievraagstuk weer anders. Met graan dat door de darmen van een kip, koe of varken is gegaan, is er duidelijk sprake van een lagere energieopbrengst dan met graan dat rechtstreeks in onze mond komt. En als we brood weggooiden (soms wel de helft van wat we kopen), denken we echt niet meer aan efficiëntieverlies, of het nu om geld of energie gaat.

Ons huidige voedselsysteem zuipt olie. Bovendien is er nauwelijks nog opbrengstverhoging met de nieuwe rassen op het veld (tenzij met ecologisch onaanvaardbare *trade-offs*) en nog verdere mechanisatie zal de arbeidsproductiviteit nauwelijks doen toenemen. Steeds meer studies tonen aan dat het gebruik van pesticiden en kunstmeststoffen catastrofaal is (geweest) voor de gezondheid van ons voedselsysteem, met effecten die ons nog lang zullen heugen. Samen met de verwachte olieschaarste, is deze illustratie van de wet der afnemende meeropbrengsten een fantastisch agro-ecologisch argument om te pleiten tegen verdere

kapitaalsintensivering (en dus schaalvergroting) van onze landbouw, én voor een terugkeer naar een lagere arbeidsproductiviteit met, paradoxaal genoeg, een interessantere energie-efficiëntie. Helaas wil dit zeggen dat voedsel relatief duurder moet worden en meer van ons huishoudbudget opeet. En dat is natuurlijk vloeken in de (landbouw)politieke kerk!

Twijfel

De landbouw- en voedselcrisis is maar een dimensie van onze multi-dimensionele crisis, maar wordt door vele waarnemers waargenomen als de sokkel van de andere dimensies. De rauwe waarheid is nu eenmaal dat voedsel een primaire behoefte is. Die crisis zal zich verdiepen en verbreden zolang we ons blijven opsluiten in paradigma's die niet meer kloppen, maar waaraan we ons halsstarrig vastklampen als strootjes in een woelige oceaan, omdat er anders ook nog eens een identiteitscrisis blijkt – de kortste weg naar de verdrinkingsdood.

De kracht van agro-ecologie ligt in haar systemisch karakter. We kunnen nu gedocumenteerd terugblikken op onze landbouw- en voedselgeschiedenis, over de grenzen van disciplines heen communiceren, gevalstudies analyseren met concepten uit de systemiek die ook op de andere crisisdimensies toepasbaar zijn. Dankzij nieuwe inzichten kunnen we nu gericht politieke stappen zetten ter voorbereiding van de volgende revolutie, niet alleen in de landbouw, maar in het hele voedselsysteem: postindustrieel, maar nieuw kapitalistisch. De sokkel van die revolutie is geen kwestie van duizendeneen mogelijkheden, wel van evenveel varianten op eenzelfde schema.

Het moet ons uiteindelijk dagen dat efficiëntie een uiterst relatief begrip is. Dat inzicht komt er als we beseffen dat het ook gaat om de herwaardering van de echte boerenstiel, het opkrikken van het zelfrespect van diezelfde boeren in hun dagelijkse besommeringen, de erkenning van een diepe identiteitscrisis onder de laatste der 'overlevers' van onze naoorlogse plattelandsexodus, zoals Geert Mak het zo krachtig uitdrukte in zijn boek *Hoe God verdween uit Jorwerd* (Mak, 1996). En het serieus nemen van de structurele twijfel die zich installeert, zelfs onder de winnaars van vandaag in de schaalvergrotingswedloop. Morgen kunnen ze immers bij de verliezers horen. Misschien gaat het ook wel om de behoefte aan een nieuw soortig verdedigingsbeleid om de schijnbaar niet te stuiten afname van zowel boeren als boerderijen in Europa om te turnen in een toename ervan. Het gaat om al die niet zo gemakkelijk in cijfers te vervatten kwesties. Dat is agro-ecologie.

/

Dit is de ingekorte versie van een artikel dat eerder verscheen in *Oikos*, het tijdschrift van de gelijknamige sociaalecologische Belgische denktank, zie www.oikos.be.

Literatuur

- E. Boserup, *The Conditions of Agricultural Growth: The Economics of Agrarian Change Under Population Pressure* Earthscan, Oxford 1965.
- C. Francis, e.a., 'The Ecology of Food Systems', *Sustainable Agriculture* 22, 99-118.
- S.R. Gliessman, *The ecology of sustainable food systems*, CRC Press, USA 2006.
- G. Mak, *Hoe God verdween uit Jorwerd*, Olympus/Contact, Amsterdam 1996.
- J.A. Tainter, *The collapse of complex societies*, Cambridge University Press, Cambridge 1988.
- F. Westerman, *De graanrepubliek*, Atlas, Amsterdam/Antwerpen 1999/2001.
- A. Wezel, e.a., 'Agroecology as a science, a movement and a practice. A review', *Agronomy for Sustainable Development* 2009, 1-13.

Ethische dilemma's rond agro-ecologie

Voedselproductie volgens de methode van de agro-ecologie verlangt een complexe verhouding tussen sociale en fysieke processen. Dat leidt tot spanningen tussen waarden. De belangrijkste dilemma's op een rijtje.

Door Michiel Korthals

Ik bezoek met agro-ecoloog Miguel Altieri een aantal biologische boerderijen. Bij een akkerbouwer heerst de schimmelziekte fytoftora op het aardappelveld. De boeren poten de aardappelen steeds op een ander stuk land (roteren), maar dat helpt niet. Ze spuiten toegestane biologische middelen om de pest te bestrijden en ze zoeken via kweekprocessen naar een resistente aardappel. Dan vraagt Miguel: waarom zoeken jullie niet naar eetbare gewassen en bomen die deze pest ofwel aantrekken om het veld schoon te maken, of die de pest, om het aardappelveld heen gepland, afschrikken?

Als je met een ploeg de aarde bewerkt, er kunstmest op strooit, en chemische bestrijdingsmiddelen overheen spuit, dan heeft deze aanpak een andere sociale impact, en ander sociale vooronderstellingen, dan wanneer je dat niet wilt doen. In het eerste geval heb je fabrieken, infrastructures en distributienetwerken nodig om de middelen te produceren en wetenschappelijke instituten om onderzoek naar zaden te doen. Ook heb je burgers nodig die genoeg nemen met aantasting van biodiversiteit, zwaar verwerkte voeding (*junkfood*), klimaatverandering en andere 'ongemakken'.

Agro-ecologie daarentegen wil geen andere input gebruiken dan gewassen en bomen (*less is more*). De aanwezige microben en stofwisselingsprocessen moeten het werk doen en daarmee is een sociale context gegeven van actieve boeren en consumenten en een benadering van onderzoek die is gericht op agro-ecosystemen (Altieri 2011).

Sociale consequenties

Geen enkele landbouwtechnologie is maatschappelijk neutraal. Agro-ecologie is zowel een wetenschappelijke benadering van landbouw en voeding, als een sociale, culture en politieke benadering (Tomich 2011). De weigering om zo min mogelijk externe input te gebruiken, en alleen in te spelen op de stofwisselingsprocessen in

bodem en lucht, heeft vergaande sociale consequenties. De consumenten zullen hun etensvoorkeuren af moeten stemmen op wat in de agro-ecologie voor mogelijk wordt gehouden. Wereldwijde handel en transport van primaire producten en voedingsmiddelen zijn slechts beperkt mogelijk, want dergelijke handel vereist monoculturen, dat wil zeggen specialisatie op één enkel gewas. Voor de agro-ecologie geldt dat ieder stukje landbouwgrond, om goede opbrengsten te hebben, voldoende biodiversiteit moet tonen. Monoculturen zijn dus uitgesloten. Hoe groter de agrobiodiversiteit, hoe groter de opbrengsten. Grote bevolkingsgroepen, onder andere in de steden, zullen zich ook moeten inspannen om deze vorm van landbouw tot een blijvend succes te maken, zowel door het aanpassen van de voorkeuren van hun consumenten, als door de keuze van de plaatsen van de akkers in of in de buurt van een stad. Er zijn al veel gebieden in de wereld, zoals China, India, Indonesië en Cambodja, waar deze complexe verhouding tussen sociale en fysieke processen wordt uitgetoet en tot de algemene landbouwbenadering zijn geworden.

Voor de goede orde: agro-ecologie vat ik hier op als een paraplueterm voor alle *low-input intensification* benaderingen, zoals *System of Rice Irrigation (SRI)*, *integrated pestmanagement*, *conservation agriculture*, *permaculture* en voedselbossen (Stoop 2011; Uphoff 2015). De opbrengsten zijn soms ongelofelijk hoog, hoger dan bij de industriële landbouw (Tomich 2011; Uphoff 2015). Al deze benaderingen hebben hun maatschappelijke context en impact. Biologische landbouw valt dus niet onder agro-ecologische landbouw, maar staat ergens tussen industriële en agro-ecologische landbouw in.

In het vervolg zal ik mij concentreren op een viertal ethische dilemma's die met agro-ecologie verbonden zijn. Het zijn dilemma's, geen ethische bezwaren, want die kan ik moeilijk ontwaren (zie ook Korthals 2014). Agro-ecologie is duurzamer, natuurvriendelijker, socia-

ler en in veel gevallen productiever dan de industriële landbouw. Bovendien kan agro-ecologie de grote kloof tussen voedselproductie en consumptie overbruggen. Deze kloof betreft een existentieel probleem: wanneer burgers niet meer intensief betrokken zijn bij wat ze dagelijks eten en daaraan geen plezier en voldoening meer ontlennen, dan ontstaan vormen van vervreemding die tot ongezond eten (obesitas!), paniekgedrag, voedselverspilling en 'dikke iks' leiden (Korthals 2002). Niettemin, agro-ecologie kent minimaal vier ethische dilemma's, die in verband staan met opbrengsten, werk, kennis en gerichtheid op boeren of consumenten. Dilemma's zijn spanningsvelden tussen waarden; waarden kunnen niet allemaal tegelijk worden gemaximaliseerd, omdat ze soms in conflict met elkaar komen. Alleen via een harmonie van optimalisatie is het mogelijk tot aanvaardbare oplossingen ervan te komen.

Zelfvoorziening versus wereldmarkt

De industriële landbouw- en voedingsnetwerken halen de ingrediënten van over de hele wereld. Alleen de goedkoopste productie telt. Milieukosten en andere kosten die niet in geld uitgedrukt zijn, tellen niet. Bovendien zijn deze netwerken heel erg afhankelijk van olie: achttien vrachtschepen produceren evenveel uitstoot van broeikasgassen als het hele mondiale autopark in een jaar. Honger is met de industriële landbouw in het geheel niet uitgebannen. Agro-ecologie vertrekt vanuit de gegevenheden van bodem, klimaat en lokale sociale netwerken. Voedselsoevereiniteit is de kern; deze uitgangspunten betekenen dat het er niet om gaat de goedkoopste ingrediënten overal vandaan te halen. Ook is het buitengewoon onverstandig dat één land al het voedsel produceert voor andere landen. Zoiets heeft roofbouw tot gevolg en leidt tot monoculturen bij het producerende land en grote afhankelijkheid bij het ontvangende land. Niettemin kan het voorkomen dat in een gebied de oogsten mislukken,

Geen enkele landbouwtechnologie is maatschappelijk neutraal. Ook agro-ecologie heeft vergaande sociale consequenties.

Moet lokale kennis of abstracte, wetenschappelijke kennis de overhand krijgen?

/

bijvoorbeeld door een langdurige droogte of juist door regenstormen of de uitbarsting van een ziekte. De lokale voedselnetwerken hebben dus wel een soort vangnet nodig bij dergelijke calamiteiten en gebrekkige oogsten. Het vangnet kan niet bestaan uit vrijhandel en ongelimiteerde machtsposities voor internationale ondernemingen. Er zijn al bepaalde regionale netwerken die hulp kunnen bieden bij dergelijke calamiteiten, maar verder experimenteren is nog wel nodig. Het dilemma betreft dus de vraag in hoeverre lokale of bovenlokale netwerken de voorkeur verdienen.

Handwerk versus machines

Agro-ecologie vereist behoorlijke kennis van botanische en andere eigenschappen van planten, metabolismen en andere verschijnselen. Agro-ecologie is daarom een vorm van kennisintensificatie, niet zozeer in de vorm van gedetailleerde en gespecialiseerde wetenschappelijke kennis, maar in de vorm van ervaringskennis en vaardigheden en natuurlijk communicatie en informatie. De agro-ecologische boeren moeten veel meer dan industriële boeren experimenteren en uitzoeken welke planten, struiken en bomen bij elkaar passen om een goede opbrengst te krijgen. Netwerken en kennisplatforms zijn uiterst belangrijk. De boeren moeten veel doen aan beheer (management) in verband met schimmels, microben en hun eigen inzet (Thakur 2010). De inzet is vaak juist niet arbeidsintensief: bijvoorbeeld bij voedselbossen hoeft er na de initiële fase van de aanleg en verbetering van de soortenrijkdom niet veel meer worden gedaan: er wordt niet geploegd, geschept of mest toegevoegd. Er moet wel worden geplukt en soms gesnoeid.

Soms kan het werk wel arbeidsintensief zijn, zoals bij SRI (rijst). Omdat de industriële landbouw zoveel steun krijgt van technologen en wetenschappers, worden vooral zware machines ontworpen. Er zijn nog maar weinig lichte machines, op zonne-energie, GPS

gestuurd, die handarbeid kunnen overnemen. Het dilemma betreft hier dus de vraag in hoeverre mensen of machines het werk moeten doen.

Ervaringen versus wetenschap

Agro-ecologie steunt heel erg op lokale kennisverwerving, communicatie en experimenten. Daarmee is wetenschappelijke kennis niet overbodig, maar de betekenis ervan wordt wel gerelativeerd. Natuurlijk gebruikt agro-ecologie genetische analyse en andere technologieën uit de biotechnologie. Genetisch onderzoek wordt wel belangrijk geacht, maar genetische modificatie van zaden heeft geen prioriteit, want de verwaarlozing van de ecosystemen van de zaden versnelt de resistentierace tussen landbouwgewassen en natuurlijke vijanden als virussen en schimmels. Deze predators weten steeds razendsnel resistentie op te bouwen tegen nieuwe bestrijdingsmiddelen (*bugs are quicker than drugs*).

De mondiale kennismonopolies van de geprivatiseerde kennisinstituten via patenten remmen innovatie af. Agro-ecologische kennis daarentegen wordt behandeld als een publiek goed; de uitvinder kan wel een beloning krijgen via bijvoorbeeld kwekersrecht, maar patenten zijn niet behulpzaam. Het dilemma betreft dus hier de vraag in hoeverre lokale kennis of abstracte, wetenschappelijke kennis de overhand moet krijgen.

Boeren versus consumenten

In de agro-ecologie zijn boeren geen werknemers van een zaadfabrikant, maar innovatieve ondernemers die coöperatief stedelijke bevolkingen voorzien van goed voedsel. De boeren hebben het in sommige stromingen van de agro-ecologie, zoals het agrarianisme, voor het zeggen. Hier schuilt een probleem. Want ze zijn niet per definitie goed op de hoogte van de reële behoeften van hun afnemers. Een alleen aanbodgedreven landbouweconomie is gedoemd te mislukken. Ook zullen boeren

rekening moeten houden met de gezondheidswaarden van hun producten en nieuwer onderzoek daarover. Natuurlijk, veel consumenten hebben verende, onduurzame voorkeuren en houden vaak geen rekening met seizoensproductie. Maar het is niet verstandig consumentenvoorkeuren geheel buiten de deur te houden, want voeding is een essentieel onderdeel van de menselijke identiteit. Alleen daarom zijn nieuwe coalities tussen boeren en eindgebruikers zeer nodig. In de uitgebreide stedelijke randen in veel niet-westerse landen wordt daar vaak al rekening mee gehouden. In de westerse landen zijn de boerenmarkten en de groentebanden, alsmede de vormen van *Community Supported Agriculture* (CSA) een goede oplossing. Het dilemma betreft dus de vraag in hoeverre boeren of consumenten mogen bepalen wat er wordt verbouwd en gegeten, en daarmee, welke identiteit boeren en consumenten hebben.

Omschakeling

In heel veel landen, maar vooral in de westerse landen is de industriële landbouw de meest gangbare, hoewel de alternatieve landbouw (biologisch, agro-ecologisch) groeit. Soms neemt deze gangbare landbouw methoden van de alternatieve over, zoals niet of minder ploegen, en veel meer precisie-eggen. Maar de kloof is nog aanzienlijk en de hoeveelheid chemische middelen die wordt gebruikt nog altijd groot. Ook de subsidies en andere vormen van ondersteuning gaan nog steeds disproportioneel naar de gangbare landbouw. Wat betreft de bevordering van agro-ecologie gaat het zowel nationaal als internationaal om een sociale omgeving die bevorderlijk is voor de verdere omschakeling naar agro-ecologische systemen. In een aantal landen is die omschakeling al bezig; maar in de westerse landen valt hier nog veel werk te doen. De economische, ecologische, gezondheids- en consumenten crisis van de huidige Nederlandse tuinbouw, melkveehouderij

en vleesproductie dwingt echter tot een reflectie op de tot nu toe gevolgde benadering van industriële landbouw. Agro-ecologie heeft veel voordelen en zoals reeds gezegd, er is niet één benadering, maar een groot aantal verschillende. Dat betekent dat betrokkenen veel ruimte moeten krijgen om het zelf uit te zoeken. Pluralisme van benaderingen en wantrouwen naar één kant-en-klare oplossing is daarom nodig. Algemene, scherpe beslissingen die al het andere uitsluiten zijn juist in de landbouw met zijn oneindige dynamiek, variatie en complexiteit, niet zinvol.

Landbouwdemocratie

Nationaal gezien zouden in Nederland banken en andere financieringsinstanties veel meer moeten investeren in agro-ecologie. Tot nu toe geldt voor hen: een kleine boer wil altijd groter worden (zoals de Rabobank de Nederlandse productie-ecoloog Rabbinge napraat): dus voor grotere arealen, grotere machines, en grotere stallen krijg je wel leningen, maar voor een voedselbos van twee hectare niet. Het Nederlandse landbouwbeleid is daarnaast veel te veel gericht op het 'duurzaam' maken van de gangbare landbouw met groene sloten en akkerranden, maatregelen die nauwelijks zoden aan de dijk zetten. Wel is een steeds grotere consumentenbeweging bereid geld en energie te steken in kortere ketens, dat wil zeggen een directe relatie tussen boer en consument, waarbij de ongerustheid over gezondheid, duurzaamheid, biodiversiteit, boereninkomen en leefbaarheid van het rurale gebied een grote rol speelt.

Landbouw- en voedselbeleid zou hierop moeten inspelen en een vorm van voedsel en landbouwdemocratie moeten bevorderen met een diversiteit aan landbouwbenaderingen. Hier gaat het niet om stemmen of partijen, maar om deliberatieve gemeenschappen die uitzoeken welke landbouwbenaderingen het beste inspelen op duurzaamheid en een directe band tussen burgers en boeren.

\

*Bepalen boeren of
consumenten wat er wordt
verbouwd en gegeten?*

Internationaal gezien is er eveneens een grote scheiding tussen de reusachtige internationale ondernemingen zoals Monsanto, Syngenta, Dupont en Roche, die de zaadmarkt voor meer dan zestig procent beheersen en door nationale overheden niet kunnen worden aangestuurd. Met hun patenten en wurgcontracten (boeren 'lenen' de zaden, ze mogen er niet mee experimenteren) beheersen ze wereldwijd zowel de landbouw als het internationale landbouwbeleid. Daarnaast heeft de jacht op biobrandstoffen geleid tot *landgrabbing*, dat wil zeggen onteigening van kleine boeren, die zonder duidelijke eigendomsovereenkomsten al eeuwen hun land bewerkten (zie p. 42). Juridische regelingen (patentering) maken het onderzoek naar betere zaden en landbouwmethodes een zaak van groot kapitaal. Niettemin zijn er veel tegenbewegingen, zoals de FAO die agro-ecologie, *integrated* pestmanagement en voedselbossen ondersteunt. President Obama heeft met een programma van acht miljard dollar ook een internationaal programma opgezet dat uitsluitend is bedoeld voor steun aan kleine boeren (die de meerderheid van de wereldbevolking voeden).

Waardenconflicten

Agro-ecologie is al op veel plekken in de wereld gevestigd. In de westerse landen is het echter nog steeds een uitzondering. De sprookjes die sommigen er over vertellen zijn soms hemeltergend (Fresco 2012). Er wordt gezegd dat iedere vier jaar land braak ligt, dat het watergebruik hoog is, dat de opbrengsten gering zijn en dat het tegen technologie is. In werkelijkheid is agro-ecologie tegen braakliggende gronden, watergebruik is veel lager dan bij industriële landbouw, en het is vaak heel hightech en kennisintensief. Bij de industriële landbouw zijn de gevestigde machten van chemische en andere landbouwtoeleveringsbedrijven groot en hun lobbywerk verhindert nog steeds dat boeren wetenschappelijke, financiële en politieke hulp wordt

geboden bij het omschakelen naar en uitbouwen van agro-ecologische principes.

De agro-ecologie worstelt met allerlei waardenconflicten, en afhankelijk van natuur en cultuur kiest de één een meer gematigde en de ander een meer radicale oplossing. De mijns inziens belangrijkste ethische dilemma's betreffen de hierboven besproken opbrengsten bij calamiteiten, soort werk, kennis en kennisnetwerken, en consumenten en/of producentengerichtheid.

Internationaal gezien is de dominante trend naar grotere, ongebreidelde markten een *race to the bottom*. Het ziet er naar uit dat in veel landen de bezwaren tegen deze vorm van globalisering steeds groter worden. Andere vormen van globalisering zijn daarom nodig. Agro-ecologische netwerken, kennisplatforms en deliberatieve democratie kunnen daarbij een grote rol spelen.

/

Literatuur

- M. A. Altieri e.a., *Agroecologically efficient agricultural systems for smallholder farmers: contributions to food sovereignty—Agronomy for Sustainable Development*, Published online 14.12. 2011, DOI 10.1007/s13593-011-0065-6.
- L. Fresco, *Hamburgers in het paradijs*, Bakker, Amsterdam 2012.
- M. Korthals, *Voor het eten*, Boom, Amsterdam 2002.
- M. Korthals, *Philosophy Producing Food*, WUR, Wageningen 2014.
- W.A. Stoop e.a., 'A review of agricultural research issues raised by the system of rice intensification (SRI) from Madagascar: Opportunities for improving farming systems for resourcepoor farmers', *Agricultural Systems*, 71 (2002), 249-274.
- A.K. Thakur e.a., 'An assessment of physiological effects of system of rice intensification (SRI) practices compared to recommended rice cultivation practices in India', *Experimental Agriculture*, 46 (2010), 77-98.
- Th. Tomich e.a., 'Agroecology: A Review from a Global-Change Perspective', *Annual Review of Environment and Resources*, Vol. 36 (2011), 193-222.
- N. Uphoff, 'Alternative Paths to Food Security', in R. Herring (ed.) *The Oxford Handbook of Food, Politics, Society*, OUP, Oxford 2015.
- N. Uphoff e.a., 'Learning about positive plant-microbial interactions from the System of Rice Intensification (SRI)', *Aspects of Applied Biology* 98 (2009).

Verbeek Broederij en Opfok / *Zeewolde*

Deze broederij heeft een capaciteit van 30 miljoen eendagskuikens per jaar, waarmee het bijna de helft van de Nederlandse legkippenmarkt in handen heeft. 30 tot 40% van deze jaarlijkse productie is voor de export bestemd. 8% van de kuikens zijn voor de biologisch markt en 92% voor de reguliere markt.

Boven: De rookcabine is aangelegd met het oog op besmettingsgevaar. Het bedrijf is hermetisch afgesloten van de buitenwereld om het risico van besmetting te minimaliseren.

Onder: Een kar met kratten bevat ongeveer 2.000 kuikens. Deze kuikens komen net uit de broedmachines waarin ze drie weken hebben gezeten. De kuikens ondergaan hierna het proces van seksen, snavelen en vaccineren, en rollen na zo'n vijf minuten via een transportband weer in een krat, klaar voor transport naar het legkippenbedrijf.

Fotograaf Henk Wildschut onderzocht en fotografeerde de voedselindustrie in opdracht van het Rijksmuseum.

“Aan het begin was ik ervan overtuigd dat ‘biologisch’ eten dé oplossing was voor de voedselindustrie, die ik onrechtvaardig, ongezond en onethisch vond. Na twee jaar zie ik dat veel genuanceerder. Opschalen kan dierenwelzijn verbeteren en biologische landbouw is niet altijd beter voor het milieu. Een eenzijdige benadering van voedsel houdt echte oplossingen tegen. Voedsel is eenvoudigweg te breed en te complex voor one-liners.”

Boek: *Voedsel*, Post Editions 2013
www.henkwildschut.com

Meyn Food Processing Technology / Amsterdam

Meyn is een van grootste producenten van kippenslacht en – verwerkingsmachines ter wereld. Jaarlijks worden er 8,5 miljard van de 32 miljard kippen op de wereld verwerkt in een machine van Meyn. In Amerika bezit het bedrijf 70% van de markt. Bijzonder is dat elke machine erop berekend is alle variaties in omvang aan te kunnen, zodat alle wereldmarkten kunnen worden bediend. Omdat ook de wensen van de consument voor de grote en dikte van een kippenpoot over de wereld verschillen, heeft het bedrijf machines ontwikkeld die zich eenvoudig aanpassen aan deze consumentenbehoeften. De Meyn Whole Leg Deboner (WLD) is een groot succes: het ontdoet kippenpotten van bot.

Maatschap Stroo / Slootdorp

Peter Stroo heeft een vleeskuiken-bedrijf met 160.000 kuikens, verdeeld over drie stallen. In 2012 heeft hij een Patiostal geïnstalleerd: in plaats van eendagskuikens krijgt Stroo nu bebroede eieren aangeleverd. De eieren komen uit in de stal, zodat de kuikens meteen beschikken over strooisel, voer en water. Hiermee wil Stroo zijn bedrijf laten aansluiten bij de huidige maatstaven voor dierenwelzijn en economisch rendabeler worden. De kuikens worden nu geboren in dezelfde stal waar ze ook de eerste weken in zullen opgroeien. Daardoor kunnen ze nu op één locatie blijven en dat scheelt stress.

Na drie weken in de patiostal, worden de kuikens – 700 gram zwaar – via een lopende band naar de grondstal (hier afgebeeld) vervoerd. In deze stal groeien de kuikens binnen drie weken uit tot 2,5 kilo. Na elke cyclus moeten de stallen volledig gereinigd en ontsmet worden. Nadat de mest is verwijderd wordt er schoongemaakt met een inweekmiddel en later volledig ontsmet met een sproeimachine. Het reinigingsproces duurt drie dagen voor de patiostal en twee dagen voor de grondstal.

Torsius Ei / Putten

Torsius heeft drie stallen met in totaal 120.000 legkippen. Naast de reguliere scharrelkippen heeft het bedrijf ook nog 5.700 biologische legkippen. Voor deze verdeling is gekozen om economisch rendabel te kunnen blijven produceren. Op dit bedrijf is het niet nodig de kippen te ontsnavelen; door de stallen minimaal te verlichten met speciaal hoogfrequent tl-licht blijven de kippen rustig. Ook hebben de kippen voldoende afleiding en ruimte. Gestresste kippen gaan elkaar pikken; hier doen ze dat beduidend minder. Torsius produceert zo'n 100.000 eieren per dag en is hiermee een groot eieren-legbedrijf.

Verbeek Broederij en Opfok / Zeewolde

De snavelmachine van Novatech snavelt en vaccineert kuikens tegelijkertijd. Het snavelen gebeurt met een klein laserstraaltje en zou volkomen pijnloos zijn. Snavelen is feitelijk optioneel; een boer kan er voor kiezen om te voorkomen dat de kippen elkaar verwonden. Pikgedrag is een teken dat een kip stress ervaart. Kuikens die bestemd zijn voor biologische bedrijven worden niet gesnaveld, maar wel gevaccineerd door dezelfde machine.

Landbouw

met de natuur

Biodiversiteit en voedselzekerheid zijn niet gebaat bij overintensieve landbouw.

De wereld kan ook op andere wijze worden gevoed. Dat is geen pleidooi voor een terugkeer naar vroeger, maar wel voor radicale verandering.

Door Rik Grashoff & Tom Ludwig

Als je op de wereld negen miljard monden wilt vullen, moet de landbouw superefficiënt en intensief zijn. Anders dreigt wereldwijde honger. Met dit ultieme argument wordt de steeds verdergaande intensivering en industrialisering van de landbouw verdedigd. Logisch toch, niemand wil met linkse hobby's de honger in de wereld aanjagen! Maar het is een gevaarlijk sprookje. Overintensieve landbouw is een bedreiging. Allereerst voor onze natuur, de biodiversiteit, maar evenzeer voor de voedselzekerheid én voor de toekomst van onze boeren. De situatie in Nederland, met ongeveer de meest efficiënte landbouw ter wereld, is een mooi voorbeeld. Gaan we terug naar Ot en Sien? Zeker niet. Innovatie en technologische ontwikkelingen in de landbouw zullen juist moeten bijdragen aan de enige efficiënte landbouw die we ons kunnen permitteren: natuurinclusieve landbouw. Dat concept is nog niet uitontwikkeld. Maar er zijn veel ontwikkelingen die met elkaar de contouren vormen van deze toekomstbestendige landbouw.

Melkboer

De focus van Nederland op industrialisatie en schaalvergroting in de landbouw dateert van lang geleden. Na de voedselschaarste in de Tweede Wereldoorlog moet de voedselproductie weer op orde worden gebracht. Wanneer dit is gelukt en Nederland weer in grote mate zelfvoorzienend is, wordt het doel steeds meer om van de landbouwsector een economische pijler te maken. Onder leiding van toenmalig minister Mansholt wordt ingezet op efficiëntie en schaalvergroting. In de jaren daarna is de ambitie om te behoren tot de wereldtop in de landbouw almaar groter geworden. Dat is gelukt: Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) meldde onlangs dat de landbouwexport in Nederland in 2015 zo'n 81 miljard bedroeg. Daarmee is ons kleine landje in omvang de tweede landbouwexporteur ter wereld.

Deze cijfers zie je terug als je inzoomt op de Nederlandse veehouderij. Nederland staat op plek zes van de grootste varkensvlees exporterende landen ter wereld (CBS mei 2016). In de melkveehouderij zie je hetzelfde beeld. Zo wordt tweederde van de melkproductie geëxporteerd naar het buitenland. (Rabobank branche-informatie 2015/2016) Daarmee zijn we langzaamaan de slager en melkboer van de wereld.

Overintensivering van landbouw is mondiaal gezien alleen een kortstondig uitstel van honger.

/

Vlucht naar voren

In de Nederlandse veehouderij ligt de focus primair op de kwantiteit. Veel goedkoop vlees en melk voor de wereldmarkt, waarbij de winstmarges klein zijn. Hoe blijft Nederland overeind in deze concurrentie? Door de vlucht naar voren te kiezen: nóg efficiënter, nóg hogere productie. En dat onder het paradigma van het heil van de 'vrije markt'. Vanuit dit perspectief ontstond bijvoorbeeld de lobby om het melkquotum af te schaffen: 'Weg met de betuttelende overheidsregeltjes' was het credo. Met succes. Al in de aanloop naar de liberalisering van de melkmarkt werd fors geïnvesteerd in nieuwe stallen, meer koeien. Wat gebeurde was voorspelbaar. De productie werd zo zeer opgevoerd dat overaanbod op de Europese markt ontstond, met als gevolg dat de melkprijzen kelderden. Op dit moment zitten zo'n zesduizend Nederlandse melkveehouders met betalingsproblemen. De melkveehouder had dus met méér productie minder inkomen. Hetzelfde zien we in de varkenshouderij. Zo meldde het CBS dat er in 2015 een volumerecord was: er was nog nooit zoveel varkensvlees geëxporteerd. Ondanks dit volumerecord zijn de inkomens van boeren gedaald met vier procent. Meer productie staat niet garant voor meer inkomen. Het inkomen van boeren staat, soms zwaarder, soms wat minder zwaar, maar continu onder druk. Lapmiddelen van de Europese Unie om dit op te lossen met tijdelijke extra inkomenssteun zijn een farce.

Overigens vormt de landbouwsector al met al een zeer bescheiden deel van onze economie: zo'n 2,5 procent van ons Bruto Binnenlands Product. Als we de hoge subsidies en afwenteling van kosten voor milieuschade meetellen, is het zelfs de vraag of er wel een economisch rendabele landbouwsector in Nederland bestaat. Het gangbare economisch model voor onze landbouw is failliet. Waar de rest van de economie in Nederland zich specialiseert in kennis en kwaliteit, blijft de veehouderij in aan de knop van schaalvergroting en intensivering draaien. Het gaat er nu om een nieuw economisch model te vinden, dat aansluit bij een daarbij behorend ecologisch model.

Verliezer

De focus op massaproductie in de veehouderij zorgt voor veel problemen. We stoten meer fosfaat, stikstof,

ammoniak en methaan uit dan goed is voor ons milieu en onze gezondheid. Het afgelopen jaar is er veel te doen geweest over het 'fosfaatplafond', de maximale fosfaatproductie van de veestapel die Nederland mag produceren volgens Europese afspraken. Door de afschaffing van het melkquotum zitten we sinds jaren voor het eerst weer boven het fosfaatplafond: meer koeien, meer melk, meer mest.

De gevolgen van de intensieve veehouderij voor de natuur worden steeds zichtbaarder. De Europese Commissie heeft in de tussentijdse evaluatie van het Nederlandse natuurbeleid de aanbeveling gedaan om de landbouw te verduurzamen. De intensivering van de landbouw is de grootste bedreiging van de biodiversiteit op het platteland én voor omringende natuurgebieden, zo stelt de commissie.

Ook onze gezondheid lijdt er onder. Een recent onderzoek van vier wetenschappelijke instituten laat zien dat omwonenden van intensieve veehouderijbedrijven meer luchtwegklachten hebben (RIVM Rapport 2016-0058). In regio's als bijvoorbeeld de Peel in Brabant, waar honderdduizenden mensen en vele miljoenen varkens dicht op elkaar leven, zorgt dit voor een onleefbare situatie. Daarnaast is er kans op het oplopen van infectieziekten via dieren, zoönosen zoals de beruchte Q-koorts.

Dierenwelzijn is eveneens verliezer. In acht jaar tijd is het aantal megastallen bijna verdriedubbeld naar ruim achthonderd megastallen. We weten van megastallen dat weidengang bijna niet plaatsvindt, waardoor koeien hun natuurlijk gedrag niet kunnen vertonen.

Mestvergisting

Toch gaan we door op de ingeslagen weg. Een voorbeeld daarvan is de inzet op grootschalige mestvergisting. Ogenschijnlijk lijkt dit een handige oplossing voor het mestoverschot, en nog duurzaam ook: we maken immers 'groen gas'. Maar mondiaal levert mestvergisting geen bijdrage aan verduurzaming van de landbouw. (Jacobs e.a. 2010) Lokaal is de bijdrage ook dubieus. Het gaat immers om het teveel aan fosfor en stikstof, en die stoffen laten zich niet vergisten. Ook is voor effectieve mestvergisting het toevoegen van organisch materiaal noodzakelijk. En juist het onttrekken van organisch materiaal, c.q. het niet terugbrengen in de bodem, is de belangrijkste oorzaak van de

verdere achteruitgang van de bodemvruchtbaarheid, het afnemend waterbergend vermogen van bodems en versterkte uitspoeling van meststoffen naar het grondwater. Intussen is mestvergisting een ontsnapingsroute om door te gaan met het vergroten van de veestapel.

Faillet

Bodemvruchtbaarheid heeft een nauwe samenhang met biodiversiteit in de voedselketen van dieren: bodemleven vormt het voedsel voor kuikens van weidevogels. Een goede bodemstructuur, zonder overbemesting, is mede voorwaarde voor een grotere soortenrijkdom aan planten, ten opzichte van de huidige monoculturen op grasland en akkerland, en daarmee weer voorwaarde voor bloemen, bestuivers, vogels enzovoort.

Behoud van bodemvruchtbaarheid wordt, in Nederland en wereldwijd, gezien als cruciaal voor de toekomst van de voedselvoorziening. Uitputting van de bodem vindt op vele plaatsen in de wereld plaats op een schaal die grote zorgen baart. Overintensivering van landbouw is daarmee mondiaal gezien alleen een kortstondig uitstel van honger. Landbouw in balans met natuur en biodiversiteit vormt op de langere duur de enige garantie voor voedselzekerheid. Niet alleen het economisch model van de huidige landbouw is faillet, het ecologisch én maatschappelijk model is dat minstens evenzeer.

Voor de toekomst zijn er twee opties. De eerste is de *blijvende* vlucht naar voren, naar een volledig geïndustrialiseerde veehouderij, met enorme, honderd procent gesloten stallen, dure mestvergisters, een onomkeerbare onbalans in de stromen van stikstof en fosfor over de wereld met grote negatieve gevolgen voor milieu én voedselproductie. Deze optie zal voor Nederland eindigen in het verliezen van de concurrentieslag om de laagste prijs met een aantal lage-lonenlanden in de wereld.

Integraal

De tweede optie is een scherpe keuze voor ontwikkeling van *natuurinclusieve landbouw*. Deze kan gepaard gaan met behoud en versterking van biodiversiteit, het redden van onze weidevogels en het op kleinere

omvang produceren van hoogkwalitatieve, duurzame vlees- en zuivelproducten, waarvoor een betere prijs wordt verkregen. Deze optie gaat samen met een hoog niveau aan dierenwelzijn, herstel van bodemvruchtbaarheid en gesloten kringlopen op basis van evenwichtsbemesting.

Om dit te bereiken moeten we nu een radicale verandering inzetten. Daarbij moet het stelsel van landbouwsubsidies worden omgevormd naar een systeem van 'kosten-plus'-dekkende betaling van natuur- of 'ecosysteemdiensten' en moet voluit ingezet worden op het in de markt zetten van duurzame, hoogkwalitatieve landbouwproducten. In samenhang daarmee moeten we toe naar een flink kleinere veestapel. Een stelsel van 'grondgebonden dierrechten' staat daarbij centraal.

Er is ruimte voor de focus op kwaliteit in plaats van kwantiteit. Zo is er in Nederland bijvoorbeeld een grotere vraag naar biologische zuivel- en vleesproducten dan dat er aanbod is, aldus Bionext, brancheorganisatie voor de biologische sector. Nederlandse consumenten kopen ten opzichte van vijf jaar geleden vijftig procent meer biologische producten. Tegelijkertijd is het oppervlak aan biologische landbouwgrond niet of nauwelijks gegroeid. Zo importeert Nederland op dit moment biologische melk, terwijl aan gangbare melk een overschot is.

Natuurinclusieve landbouw is een breder concept dan de – overigens uitstekende – biologische landbouw onder het EKO-keurmerk. Natuurinclusieve landbouw laat veel ruimte voor een moderne, efficiënte bedrijfsvoering op een behoorlijke schaalgrootte en focust op integrale benadering van natuurbehoud, gezondheid, dierenwelzijn en rendabele landbouwproductie. Hiervoor geldt dat de consument in toenemende mate bereid is om iets meer te betalen voor een 'eerlijk' kwaliteitsproduct. Ontwikkelingen zoals het beter-leven keurmerk van dierenbescherming, weide(vogel)-melk en de toenemende interesse voor duurzame streekproducten ondersteunen dit beeld.

Proeflocatie

Een belangrijk element is de invoering van grondgebonden dierrechten, waarbij landbouw plaatsvindt binnen de grenzen van wat de grond aankan. Dat betekent praktisch dat mest alleen kan worden afgezet

De omme

voor zover daarvoor in de regio land beschikbaar is, zonder overbemesting: een bedrijf kan zoveel dierrechten hebben als er voor afzet van de mest grond beschikbaar is. Dit stelsel kan geleidelijk worden ingevoerd, om omschakeling tijd te geven.

Het geleidelijk invoeren van grondgebonden dierrechten zal ervoor zorgen dat de huidige complexe regelgeving kan worden vereenvoudigd. Grootschalige mestfabrieken kunnen verdwijnen. Koeien staan weer in de wei, varkens wroeten en kippen scharrelen. De stikstof en fosfaatuitstoot zal dalen, droge mest en compost kunnen weer worden uitgereden in plaats van geïnjecteerd en bodemvruchtbaarheid kan zich herstellen. Dit betekent rijkere weides waar ook insecten en weidevogels een plaats hebben. De leefomgeving en gezondheid van omwonenden zal er fors op vooruitgaan. De landbouwsector zal ontegenzeggelijk wat kleiner worden, maar economisch een stuk stabielier.

Voor de ontwikkeling van natuurinclusieve landbouw in de volle breedte is een structurele aanpak nodig. De situatie in Nederland maakt ons land tot een uitstekende 'proeflocatie' voor een betere balans tussen efficiënte voedselvoorziening en natuurbehoud. Als ergens op de wereld de kennis kan worden ontwikkeld en toegepast, dan is het in Nederland. Als we nu het concept van natuurinclusieve landbouw verder uitontwikkelen met een praktijkgerichte aanpak voor de omvorming, dan loopt Nederland opnieuw voorop en kan blijvend kennis worden geëxporteerd.

/

Sicco Mansholt wordt doorgaans gezien als de grondlegger van het Europees Gemeenschappelijk Landbouwbeleid. Tegelijkertijd was hij de eerste die initiatieven nam om dit beleid te verduurzamen.

Door Friso van der Klaauw

Bronnen

'Volumerecord export varkens, maar daling omzet', *nrc.nl*, 11.5.2016.

J. Jacobs e.a. 'mestvergisting, voor iedereen zit er wel een ander luchtje aan', in: *Over zorgvuldige veehouderij veel instrumenten, één concert*,

Essaybundel Wageningen UR 2010, 206-217.

Internationaliseringsmonitor van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) van juni 2016. *Rabobank Cijfers & Trends*, 39e jrg., 2015/2016 (branche: melkveehouderij)

zwaai van Mansholt

Naar aanleiding van het feit dat John F. Kennedy zestig jaar geleden zijn *Portrets of Courage* publiceerde, sprak Jesse Klaver op 19 mei van dit jaar in De Wereld Draait Door over politici die hem geïnspireerd hebben. Hij noemde onder andere Sicco Mansholt (1908 – 1995), minister van landbouw van 1945 tot 1958 en Eurocommissaris tot 1973. Volgens Klaver had Mansholt moed getoond door zijn eigen fouten onder ogen te zien. Klaver: "Mansholt kwam tijdens zijn eigen periode tot inkeer". Hij doelde daarmee op de grote omslag in het beleid van Sicco Mansholt. Gedurende zijn hele politieke loopbaan had deze gepleit voor intensivering van de landbouw ten behoeve van de voedselzekerheid binnen Nederland en Europa. De laatste twee jaar van zijn bewind ontdekte hij echter dat zijn beleid desastreus was geweest voor het milieu, de bodemvruchtbaarheid en zelfs de voedselzekerheid. Een ander gevolg van het door hem ingezet- te Europese landbouwbeleid was de ontregeling van de landbouwmarkt in zowel Europa als de Derde Wereld.

Zijn laatste jaren als eurocommissaris deed Mansholt er alles aan om zijn fouten te herstellen door middel van hervorming van het gemeenschappelijk landbouwbeleid in Europa. Juist deze omslag van een van de belangrijkste bewindspersonen in de geschiedenis van de Europese Unie heeft ervoor gezorgd dat

het Europees Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) duurzamer is geworden.

Superkoopman

'Nooit meer honger', was het motto van Mansholt gedurende zijn hele politieke loopbaan. Dit motto kwam tot stand onder invloed van de hongerwinter van 1944, die hij zelf als 37-jarige had meegemaakt en die diepe indruk op hem maakte. Mansholt was tijdens de Tweede Wereldoorlog actief geweest voor verzetsbeweging *Natura*, die betrokken was bij de illegale voedseldistributie. Binnen dit netwerk coördineerde hij de bevoorradingslijnen vanaf het platteland naar de steden. Door zijn grote bijdrage aan dit netwerk werd hij na de oorlog gevraagd om minister van landbouw te worden. Mansholt stemde hiermee in, op voorwaarde dat hij het ambt maar twee jaar hoefde te bekleden. Daar kwam weinig van terecht: de noodzaak om de voedselzekerheid veilig te stellen bleef bestaan.

Mansholt vertelde later dat hij zich in zijn eerste jaren als minister een superkoopman voelde. Hij hield zich vooral bezig met het kopen van voedsel op de wereldmarkt. Een land was volgens Mansholt alleen soeverein als het zelf voor zijn voedsel kon zorgen. Mansholt haalde vele containers voedsel en productiemiddelen voor landbouwgewassen het land binnen. Tegelijkertijd investeerde hij flink in de landbouw. Mede door de

Marshallhulp konden er veel landbouwmachines zoals tractoren worden geïmporteerd. Mechanisatie door diepte-investeringen (investeringen waardoor de productie van een bedrijf stijgt zonder dat de omvang van het bedrijf toeneemt), was volgens Mansholt het middel om de landbouw te moderniseren en te laten groeien. Hoewel de minister lid was van de Partij van de Arbeid, deed hij zijn best de factor arbeid zoveel mogelijk te beperken: wat hem betreft stond die de voedselzekerheid in de weg. Mansholt zag de landarbeiders niet als betrouwbare werkkrachten; het risico van staking en ondermijning van zijn plannen achtte hij te groot. Deze positie kwam hem bij zijn eigen achterban regelmatig op het verwijt van verraad te staan. Maar Mansholt gaf niet toe. Zoveel mogelijk onzekere factoren moesten worden uitgesloten om ervoor te zorgen dat voedselzekerheid werd bereikt en de soevereiniteit van Nederland gegarandeerd.

Protesten

Mansholt bereikte zijn doelstelling: de Nederlandse landbouwsector groeide explosief. In 1958 maakte Mansholt de overstap van de Nederlandse naar de Europese politiek, hij werd eurocommissaris van landbouw. Mansholt nam zijn intensiveringspolitiek met zich mee en ging meteen aan de slag om de Europese landbouw te moderniseren. De lidstaten van de toenmalige Europese Economische

De boterbergen, melk- en wijnplassen werden gedumpt op de wereldmarkt en kwamen vooral terecht in ontwikkelingslanden.

|

Gemeenschap (EEG) waren niet voldoende zelfvoorzienend in het produceren van voedsel en het samenvoegen van de markten bracht de nodige problemen met zich mee. Het was van belang voor de interne markt van de EEG dat Mansholt de markten weer in evenwicht bracht door middel van zijn intensiverings- en specialisatiepolitiek. Zo gaf hij Nederland naast Denemarken de taak om zuivel en graan te produceren.

Harnas

Mansholt joeg echter bijna alle Europese boeren tegen zich in het harnas door in zijn *Memorandum inzake de hervormingen van de landbouw in de EEG uit 1968*, ook wel het Mansholt-plan genoemd, te stellen dat het aantal boeren moest halveren en dat kleine boerenbedrijfjes die verschillende gewassen op kleine schaal produceerden moesten worden opgekocht door grotere bedrijven. Deze grote boerderijen moesten zich gaan specialiseren in het verbouwen van één landbouwproduct. Er volgden hevige protesten in Brussel tegen Mansholt in 1972, waarbij zelfs een demonstrant gedood werd. Ondanks de schok die dit veroorzaakte in de Europese politiek wist Mansholt een deel van zijn hervormingen door te voeren na eindeloze marathonvergaderingen. De grootste en belangrijkste hervorming, het verplicht samenvoegen van kleine bedrijven tot 'rationele eenheden' (grote boerderijen die één product

produceren) kwam echter niet van de grond; het werd tegengehouden door zijn politieke tegenstanders.

Boterbergen

Kort na de lancering van het Europese Gemeenschappelijk Landbouwbeleid ontstonden grote voedseloverschotten. Deze overschotten waren het resultaat van het subsidiebeleid van de EEG. Door de productie van landbouwproducten te subsidiëren met directe prijssubsidies, werd de onbegrensde groei in de agrarische sector bevorderd. Boeren hadden de garantie dat hun producten werden afgenomen door de Europese Unie, die de prijs vaststelde en de gehele productie opkocht. Daarbij werden de boeren gestimuleerd om hun productie elk jaar te verhogen. Dit had geleid tot de ongeremde groei en een scheve verhouding in markt. Veel boeren waren afhankelijk geworden van de subsidies. De markt was uit balans geraakt, vraag en aanbod sloten niet meer op elkaar aan. In 1970 was er bijvoorbeeld een overschot van boter van ruim twee miljard pakjes. De ontstane boterbergen, melk- en wijnplassen werden gedumpt op de wereldmarkt en kwamen vooral terecht in ontwikkelingslanden. Boeren in de Derde Wereld werden kapot geconcurrereerd door de spotgoedkope Europese producten die hun markten overspoelden. Daarnaast zorgden de overschotten tot beschamende taferelen in de politiek: de burgers betaalden

den de subsidies door middel van belastingen, maar kregen er geen goedkopere landbouwproducten voor terug.

Ommezwaai

Mansholt was de eerste politicus die een antwoord probeerde te formuleren op het mondiale voedselvraagstuk waarmee we ook vandaag nog te maken hebben. Mansholts oriëntatie op voedselzekerheid, het subsidiebeleid dat zorgde voor ongeremde groei en het ontbreken van kennis over de gevolgen van dit beleid zorgden ervoor dat het GLB tot 1972 doorging met het produceren van voedsel zonder duurzame toekomstvisie.

In datzelfde jaar verscheen de geruchtmakende studie 'Grenzen aan de groei' van de Club van Rome. Volgens Jaspers biografie van Mansholt opende deze publicatie de ogen van de Eurocommissaris voor de milieu-problematiek en het derdewereldvraagstuk. Mansholt zag in dat hij medeplchtig was aan het ontstaan van deze problemen. Al in 1972 was er sprake van een koerswijziging in het beleid van Mansholt: hij ging aan de slag om zijn fouten te herstellen. Voedselzekerheid bleef desondanks de hoogste prioriteit voor Mansholt. De landbouw moest de fouten van het verleden herstellen om levensvatbaar te blijven om de voedselzekerheid van Europa te kunnen blijven garanderen.

Volgens Mansholt waren er een aantal zaken misgegaan door zijn

beleid. Ten eerste waren er de grote voedseloverschotten, die waren ontstaan door de subsidies van het GLB, die de productie alleen maar bevorderde.

Ten tweede was de landbouw in Europa weliswaar intensiever geworden, maar er was niet gekeken naar de opbouw van een duurzaam landbouwsysteem. Er werden wel nieuwe landbouwtechnieken ontwikkeld, maar deze waren er alleen op gericht om de productie te verhogen en meer uit de grond te halen. Er werden nauwelijks technieken ontwikkeld om ervoor te zorgen dat de grond jaar na jaar vruchtbaar zou blijven. Elk jaar werden boerenbedrijven groter, werd er meer werk gedaan door machines en werd er steeds meer landbouwgrond gewonnen. De natuur werd teruggedreven.

Pleitbezorger

Mansholt zag in dat de productie in de landbouwsector moest worden teruggedrongen en dat er nieuwe, duurzame landbouwtechnieken moesten worden ontwikkeld om de landbouwsectoren levensvatbaar te houden. Hij stuitte bij zijn ommezwaaï op veel politieke tegenstand zowel binnen als buiten zijn eigen partij. Het subsidiebeleid was een deel van het fundament waarop het landbouwbeleid was gebouwd, dit kon niet zomaar worden afgebroken. Na de oorlog was er veel draagvlak voor de intensiveringspolitiek die hij had ingezet; een dergelijk momentum ontbrak voor

een duurzame landbouwpolitiek. Desalniettemin heeft Mansholt in de laatste twee jaar van zijn politieke loopbaan de basis gelegd voor een groen en duurzaam beleid binnen de Europese landbouwpolitiek: hij stuurde aan op een herstelde balans op de markt (een van de speerpunten van zijn Memorandum uit 1968), het wegwerken van voedseloverschotten en het verminderen van de subsidies. Hij maakte een begin met de ontwikkeling van duurzame landbouwtechnieken en drong aan op een vermindering van vervuilende chemicaliën. Hoewel veel van zijn plannen in de Europese politiek strandden, was Mansholt wel een pleitbezorger van duurzaamheid geworden.

Speerpunt

In 1973 ging Mansholt met pensioen. Hij was inmiddels afgestapt van het maximaliseren van de groei en zorgde ervoor dat de factor milieu binnen het landbouwbeleid werd opgenomen. Ook na zijn pensionering bleef Mansholt een actieve bijdrage leveren aan het publieke debat over verduurzaming in de landbouw. En niet zonder succes. De omslag in het beleid van Mansholt zorgde ervoor dat de kennis van milieudeskundigen zijn weg vond naar de beleidsmakers van de Europese Unie.

Na zijn dood in 1995 ging dit door, dankzij de opkomst van nieuwe politieke bewegingen die duurzaamheid als speerpunt in programma hadden opgenomen.

De eerste Europese regelgeving omtrent biologische landbouw kwam achttien jaar na de invoering van het Mansholt-plan. Daarnaast werden in het MacSharry-plan uit 1992 adequate stappen ondernomen om de overproductie in Europa te remmen, een van de belangrijkste oorzaken van de milieuproblematiek.

Sicco Mansholt was een van de eerste politici die het mondiale voedselvraagstuk onder ogen zag, er een oplossing voor heeft proberen te vinden én dit heeft doorgevoerd in zijn beleid.

Sindsdien is het GLB duurzamer geworden, er is meer aandacht gekomen voor duurzamere landbouwmethodes en de groei in de landbouwsector wordt beperkt. Subsidies worden nu niet meer aangewend om de productie te verhogen, maar enkel om het inkomen van boeren aan te vullen. Inmiddels is duurzaamheid een speerpunt van het beleid geworden, al blijft er nog altijd veel te verbeteren.

/

Bronnen

- J. Bieleman, *Boeren in Nederland, geschiedenis van de landbouw 1500 – 2000*, Boom, Amsterdam 2008.
- J. Jaspers, 'De socialist Sicco Mansholt (geb. 1908)', in: P.C.M. Hoppenbrouwers (red.), *Een loopbaan in de landbouw, twaalf portretten van markante figuren in agrarisch Nederland, 1991*, 128–144.
- J. Van Merriënboer, *Mansholt een biografie*, Boom, Amsterdam 2006.
- F. Westerman, *De Graanrepubliek*, Olympus, Amsterdam 2010.

& HET VOER & HET VOEDS

Voedselproductie gaat niet alleen over ons voedsel. Een belangrijke sleutel voor duurzaamheid is het voer dat wij niet eten, en dat daardoor vaak onzichtbaar is: veevoer. Bij het vinden van oplossingen is een belangrijke rol weggelegd voor de overheid.

Door Paulien Gankema

Nederland telt ruim 550 miljoen koeien, kippen en varkens. Met deze veestapel produceren we enorme hoeveelheden vlees, eieren en zuivel. De dieren eten samen miljarden kilo's voer per jaar. Dit veevoer zien we niet terug in onze koelkast of op ons bord, maar het bepaalt wel een belangrijk deel van de sociale en milieu-impact van ons voedsel. De productie van dierlijk eiwit – veeteelt dus – veroorzaakt in totaal wereldwijd zo'n 7,1 gigaton uitstoot van broeikasgassen ofwel CO₂-equivalenten (CO₂-eq). Dit is 14,5 procent van alle door de mens veroorzaakte broeikasgasemissies. Een enorme hap van ons 'koolstofbudget' gaat dus op aan het maken van bieflapjes, gebakken eitjes en plakjes kaas. Veeteelt draagt daarmee sterk bij aan het klimaatprobleem. Het is essentieel dat we deze uitstoot terugdringen.

Bierborstel

Een groot deel van de veeteelt-uitstoot, wel 39 procent, komt door de boeren en scheten van koeien. Deze bevatten sterke broeikasgassen, namelijk lachgas en methaan. Dat-

EL

zelfde methaan komt vrij uit mest, dat nog eens tien procent van de veeteelt-uitstoot voor zijn rekening neemt. Verwerking en transport van dierlijke producten veroorzaakt zes procent. Maar het grootste deel, 45 procent, komt uit de productie van veevoer. Dit is wereldwijd 3,2 gigaton CO₂-eq per jaar, oftewel ruim 6,5 procent van alle menselijke broeikasgasemissies.

Minder dieren houden zou deze uitstoot meteen verminderen. Gerenommeerde instituten als de Verenigde Naties en het Plan Bureau voor de Leefomgeving zijn het eens: de productie en consumptie van dierlijke eiwitten moet omlaag om onze klimaatdoelstellingen te halen. Tot nu toe blijft dit in de politiek een heet hangijzer. Maar zeker met de ambities van de klimaattop in Parijs (december 2015) kunnen we dit onderwerp niet langer laten liggen. Tegelijk moeten we ook beginnen met het verminderen van de milieupact van veevoer. De grootste winst valt hier te halen door onze veevoergrondstoffen in plaats van ver weg, dichtbij te produceren. Waar komt ons veevoer vandaan?

De helft van het voer voor al ons vee komt uit Europa. Het wordt gemaakt uit afvalproducten zoals bietenpulp en bierborstel, een hoop granen en mais, uitgeperst koolzaad en een handje nutriënten. De tweede helft komt van buiten Europa en bestaat bijna geheel uit soja- en palmproducten (zie kader). We voeren onze dieren jaarlijks ruim twee miljoen ton soja, voornamelijk uit Zuid-Amerika, en een kleine achthonderdduizend ton palmproducten, vooral uit Indonesië en Maleisië. En daar gaat het mis. De groeiende vraag naar deze grondstoffen veroorzaakt daar namelijk ontbossing, waarbij veel CO₂ vrijkomt. Alleen al voor de Nederlandse vraag naar soja wordt in Zuid-Amerika jaarlijks een miljoen hectare natuurgebied ontbost. Dit probleem wordt al jaren erkend, ook door veevoerbedrijven, maar de inkoop van soja en palm uit deze gebieden blijft onverminderd hoog.

Slingerruimte

Naast klimaatschade bedreigt de veeteelt ook op andere manieren het milieu. Door overmatig gebruik

van gif en (kunst)mest raken grondwater en bodem vervuild, en sterven kwetsbare soorten uit. Ook de ontbossing leidt tot verlies van biodiversiteit. Onderzoeksbureau Questionmark berekende dat van alle impact die de productie van soja uit Zuid-Amerika heeft – van gezondheidseffecten tot uitstoot door vervoer via vrachtauto en boot – ontbossing verreweg de meeste schade veroorzaakt: 78 procent van het totaal. Dat is niet vreemd als je bedenkt dat voor soja de meest diverse natuurgebieden op aarde vernietigd worden. Dit milieueffect is niet nieuw: voor ons veevoer is in Argentinië al zeventig procent van de bossen gekapt en op Borneo heeft de orang-oetang weinig slingerterruimte meer over.

De veevoersector stelt als oplossing het gebruik van gecertificeerde soja en palm voor, bijvoorbeeld via de Ronde Tafels voor deze grondstoffen (zie kader). Hoewel sommige maatschappelijke organisaties deze oplossing omarmen, geven zij toe dat dit de vraag naar soja en palm uit de probleemgebieden niet wegneemt en 'indirecte ontbossing' niet

---

SOJA EN PALM OP DE WERELDMARKT

→ Soja en palm zijn *big business* op de wereldgrondstoffenmarkt. Beide worden gebruikt voor veevoer, voedingsmiddelen en biobrandstof. Daardoor kunnen investeerders en handelaren 'schakelen' tussen verschillende markten en, zeker als ze de capaciteit hebben om grote partijen op te slaan, profiteren van de beste prijs. Eenmaal verhandeld worden sojabonen en palmpitten eerst geperst. De olie uit deze zaden is een geliefde grondstof voor de levensmiddelenindustrie. De overgebleven

schilfers (ook wel 'schroot' genoemd) zijn door het hoge eiwitgehalte een welkome veevoergrondstof. Soja en palm worden zeer grootschalig geteeld, in monoculturen van duizenden hectares, in landen met goedkope arbeid en grond. De prijs is daardoor laag en de vraag groeit gestaag. Slechts een paar grote bedrijven beheersen de markt. Vaak hebben deze bedrijven ook andere delen van de keten in handen, zoals teelt en verwerking. Het bekendste is Cargill, met een jaaromzet van zo'n 120 miljard dollar met afstand het grootste voedselbedrijf ter wereld. ←

In het geval van veevoer is de oorsprong volkomen onzichtbaar voor de consument, en valt er niets te kiezen.

/

voorkomt. Oftewel: de akker waar jouw grondstof vandaan komt kan wel gecertificeerd zijn, maar zolang de akkers eromheen dat niet zijn en de vraag toeneemt, gaat de ontbossing gewoon door. Alleen het afnemen van de vraag kan uitbreiding van het areaal in deze landen stoppen.

Landjepik

De groeiende vraag naar soja en palm voor veevoer bedreigt ook de mensen in deze gebieden. Landconflicten, verminderde voedselzekerheid en blootstelling aan landbouwgif zijn de grootste problemen. Grote boeren en bedrijven proberen de grond van pachters of kleine gemeenschappen over te nemen. Hoewel die vaak al generaties lang hun gronden bewonen en bewerken, zijn hun rechten vaak slecht gewaarborgd. Doodsbedreiging of zelfs het vermoorden van activisten is niet ongewoon. Kleine boeren worden voor een appel en een ei uitgekocht, waarna zij al snel nauwelijks meer in hun eigen onderhoud kunnen voorzien. Werk is er immers niet op de grote plantages. Zo ver-

slechtert de voedselzekerheid voor de lokale bevolking. Wie niet naar de groeiende steden vertrekt, ziet de plantages om zich heen verrijzen. Het landbouwgif vergiftigt de grond en het drinkwater. In Zuid-Amerika is de hoeveelheid landbouwgif, meestal verspreid met vliegtuigjes, in vijftien jaar vervijfvoudigd. Een studie vond resten landbouwgif in alle 62 onderzochte monsters moedermelk.

De belangrijkste oplossing voor deze problemen is het versterken van lokale groepen die opkomen voor hun rechten, zoals verschillende Nederlandse maatschappelijke organisaties proberen te doen. De Nederlandse overheid kan via ontwikkelingssamenwerking en in haar diplomatieke contacten werken aan democratisering en mensenrechten. Maar dan houdt het wel op. De Ronde Tafels voor Soja (RTRS) en Palm (RSPO) leveren wel richtlijnen op voor bijvoorbeeld arbeidsomstandigheden en gifgebruik, maar precies zoals die geen ontbossing voorkomen, voorkomen ze ook geen landjepik. Bovendien is de controle onvoldoende. Wil je zeker zijn van

rechtvaardige productie van de grondstoffen die je verbruikt, dan haal je die dus op een plek waar je er zicht op hebt: dichtbij huis.

Markt

Naast het al genoemde buitenlandbeleid, heeft de overheid legio mogelijkheden om ervoor te zorgen dat ons veevoer mens- en milieuvriendelijker wordt. Ingrijpen is zeker gerechtvaardigd; er is immers duidelijk sprake van 'marktfalen': maatschappelijke kosten worden niet meegenomen in de prijs. De overheid heeft op klimaatgebied een zorgtaak. Dit is vorig jaar nogmaals door de rechter bekrachtigd in de Klimaatzaak. Ook staan Europese afspraken in bepaalde gevallen toe dat lidstaten eigenstandig maatregelen nemen.

Kan de markt het echt niet oplossen? De praktijk leert van niet. De voedselsector heeft haar gedrag niet veranderd (enkele voorlopers uitgezonderd) ondanks enthousiaste deelname aan programma's met ambitieuze maar vrijblijvende doelstellingen. En consumenten laten kiezen voor rechtvaardig en

---

KEURMERKEN VOOR SOJA EN PALM

→ In de Ronde Tafel voor Verantwoorde Soja (RTRS) hebben maatschappelijke organisaties en bedrijven internationale criteria opgesteld voor verantwoorde soja. Dit platform heeft bepaald dat voor de uitbreiding van sojateelt geen bos mag worden gekapt of andere waardevolle natuur mag worden aangetast. In 2014 werd wereldwijd 1,4 miljoen ton verantwoorde RTRS-soja geproduceerd. Dit is nog geen half procent van de totale productie. Ook in Nederland blijft het gebruik

van RTRS-soja ver achter bij de door de sector gestelde doelstelling.

Voor palmproducten is een soortgelijk platform opgericht, de Ronde Tafel voor Duurzame Palmolie (RSPO). Hoewel inmiddels twintig procent van de palmplantages RSPO-gecertificeerd is, is er ook kritiek van maatschappelijke organisaties die wijzen op illegale ontbossing voor nieuwe plantages door bedrijven die lid zijn van RSPO. ←

milieuvriendelijk geproduceerd voedsel? Keer op keer blijkt dat wat een burger wil iets anders is dan wat een consument in zijn mandje gooit. In het geval van veevoer is de oorsprong bovendien volkomen onzichtbaar voor de consument, en valt er dus niets te kiezen. Gelukkig hebben we een overheid die ons aller belang kan dienen. En juist wanneer het zowel bedrijven als burgers niet lukt een stap te zetten, is het aan de overheid die rol op te pakken.

Oosterburen

Maar kan dat wel, veevoer van dichtbij? Kennisinstituut Alterra berekende in 2012 of we ons veevoer voor honderd procent in Nederland kunnen produceren. Dat kan, als we stoppen met voedsel exporteren. Dit geeft aan dat veevoer van dichtbij haalbaar is. Zeker met een lagere, gezondere consumptie van dierlijke eiwitten. De eerste Nederlandse veehouders zijn er inmiddels mee aan de slag. In Duitsland gebeurt dit al lang. Vanwege het anti-gentech sentiment van onze Oosterburen produceren verschillende labels

voor die markt zuivel en eieren geheel van eigen bodem. De oplossing ligt dus dichtbij.

Hoe komen we daar? Een eerste kans ligt bij ons (Europees) handelsbeleid. Dit kan eisen stellen aan productiemethodes, tarieven opleggen of import van bepaalde gewassen verbieden. Dit gebeurt al voor hormoonvlees, Amerikaans bier en voor twijfelachtige gentedegewassen. Een tweede kans is het landbouwbeleid: boeren belonen voor de overstap naar het telen en gebruiken van lokale eiwitrijke gewassen. Soja, lupine, erwten, koolzaad: het groeit hier allemaal prima. De eenvoudigste variant is boeren direct geld geven voor eiwitrijke gewassen. Ook vanuit bodembeheer is dit overigens een prima duurzaamheidsmaatregel, en Nederlandse akkerbouwers zouden deze handschoen dan ook met liefde oppakken. Voor veehouders is het lastiger. Met andere grondstoffen moet hun voer opnieuw geoptimaliseerd worden, maar na een overgangperiode is dezelfde productie zelfs helemaal zonder soja mogelijk. Ten slotte zijn er diverse softere beleidsopties,

zoals het samenbrengen van ketenpartners en het transparant maken van de herkomst van grondstoffen.

Hoe dan ook: als we onze voedselvoorziening daadwerkelijk sociaal, rechtvaardig en milieuvriendelijk willen maken is een sterke overheidsregie nodig. De Parijse ambities maken voortgang op alle fronten noodzakelijk, ook wat betreft het voer dat ons vee eet. De cijfers laten zien dat dat nodig is, de voorbeelden dat het kan. In een Nederlands voedselbeleid mag veevoer absoluut niet ontbreken.

/

Bronnen

- A. Cormont en S. Janssen, *Optimaal sluiten van mineralenkringlopen*, Factsheet Alterra i.o.v. Milieudefensie, 2012.
- S. Hegger, M. Bles, G. Haan, *Eiwitten in veevoer: wereldwijd versus regionaal. Milieu-impact van Zuid-Amerikaans sojameel in vergelijking met Europees sojameel*, Questionmark 2015.
- H. Lelieveldt, *De voedselparadox*, 2016.
- Nederlandse sojacoalitie*, Sojabarometer, 2014.
- Naar 100% regionaal eiwit*, Raad voor Regionaal Veevoer, 2015.
- Tackling Climate Change through Livestock. A global assessment of emissions and mitigation opportunities*, FAO, 2013.

WAARDEVOL LANDBOUW

Ons landbouw- en voedselsysteem loopt tegen grenzen aan. Dat blijkt uit afnemende bodemvruchtbaarheid en problemen rond lucht, water, klimaat en biodiversiteit. De kernvraag voor een transitie naar duurzame landbouw luidt: wat vinden wij werkelijk van waarde?

Door Sjef Staps

Flevoland staat bekend om zijn jonge, zeer vruchtbare gronden. Ze zijn nog maar zo'n vijftig jaar in gebruik. De polder wordt wel 'de groentetuin van Europa' genoemd. Op veel plaatsen is echter al binnen een generatie boeren de bodemvruchtbaarheid verminderd. Daardoor wordt het steeds moeilijker om op deze gronden met voldoende rendement te telen.

Hoe kunnen we deze bodemdegradatie voorkomen, en kunnen deze gronden ook voor de lange termijn de basis vormen van een gezonde landbouwproductie?

De bodem is zowel voor de agrarische ondernemer als voor de samenleving van wezenlijk belang. Hij is zowel natuurlijk kapitaal als *common good*. Daarbij spelen diverse spanningsvelden: individueel versus collectief belang, verbruiken versus gebruiken van grond en kortetermijngewin versus langetermijnbehoud van bodemvruchtbaarheid (Staps et.al, 2015).

Er zijn meerdere ontwikkelingen waardoor bodemvruchtbaarheid steeds meer onder druk is komen te staan. Op verschillende daarvan heeft de boer zelf geen invloed.

Voorbeelden zijn gebrek aan bedrijfsopvolging, economische druk vanuit de keten, hoge grond- en pachtprizen en klimaatverandering. Deze externe ontwikkelingen zal ik hieronder bespreken, aan de hand van het voorbeeld Flevoland. De ontwikkelingen in Flevoland zijn een teken aan de wand, en zijn illustratief voor de rest van Nederland. In de provincie Flevoland is daarbij ook nog sprake van bodemdaling als gevolg van inpoldering.

Grenzen

Allereerst heeft de boer te maken met veranderingen wat betreft bedrijfsopvolging. Vroeger was de boer, met zijn zoon als bedrijfsopvolger, een logische rentmeester. Tegenwoordig komen bedrijfsopvolgers steeds vaker van buiten de familie, is er een verminderde kans op overname door kapitaalsintensievere bedrijfsvoering en een ontwikkeling naar meerhoofdige bedrijfsleiding.

Ten tweede ervaren agrarische ondernemers vanuit de markt een druk om op korte termijn de winst te maximaliseren. Er zijn zeker positieve initiatieven vanuit bedrijven en organisaties van buitenaf, de zogenaamde ketenpartijen. Maar deze hebben doorgaans

belang bij productieverhoging, door bijvoorbeeld schaalvergroting, het gebruik van zware machines en oogsten onder natte omstandigheden. Dit heeft een negatief effect op de bodem.

Als derde zetten hoge grond- en pachtprizen druk op de bedrijfsvoering. Samen met de trend van relatief kortdurende pachtcontracten leidt dit tot kortetermijnhandelen. Hoe korter de pachtperiode, des te kleiner is immers het belang om in de eigen bodem te investeren. Er is veel kritiek vanuit boerenorganisaties op de rol die de rijksoverheid speelt bij het verpachten van grond. Men vindt dat zelfs de overheid teveel aandacht heeft voor de opbrengst van pachtgronden op de korte termijn en te weinig voor de effecten op bodemvruchtbaarheid op de lange termijn.

Tenslotte heeft de boer te maken met de gevolgen van klimaatverandering. Vanwege de hogere groeisnelheid van het gewas zou klimaatverandering positief kunnen zijn voor de landbouw. Er zijn echter belangrijke negatieve effecten. Zachtere winters beïnvloeden de structuur van kleibodems negatief omdat die daardoor minder open scheuren. Ook de grotere neerslagintensiteit, de langere droogteperiodes en de hogere luchtvochtigheid, met daardoor meer kans op plantenziekten, werken negatief. Al met al nemen onvoorspelbaarheid en risico's sterk toe. Dit jaar is de landbouwschade door weersomstandigheden die passen binnen de verwachte klimaatrends zelfs ongekend groot.

Al deze elementen dragen bij aan het bijzondere karakter van de landbouwsector, die wordt gekenmerkt door een hoog geïnvesteerd vermogen met een relatief laag rendement en een hoog uitvoeringsrisico (weer, natuurlijke variatie etc.). Voor de bedrijfscontinuïteit wordt daarom ingezet op 'risicobeheersing', vooral gericht op de korte termijn. Deze risicobeheersing wordt gezocht in intensivering, verhoogde externe *inputs* (kunstmest en bestrijdingsmiddelen), zware mechanisatie, monoculturen etc. Dit systeem overschrijdt grenzen, omdat het blijvend conflicteert met maatschappelijke vereisten rond de leefomgeving.

Het voorbeeld van Flevoland geeft aan dat de bodemvruchtbaarheid, hoewel van groot belang, niet

is geborgd voor de lange termijn. Sinds de jaren zestig zijn er op milieugebied absoluut zaken verbeterd. Desalniettemin zijn er nog altijd belangrijke negatieve kwaliteitstrends voor veel onderdelen van onze leefomgeving, terwijl die toch de basis vormen van ons bestaan. Welke trends zijn dit?

Negatieve kwaliteitstrends

De biodiversiteit is sterk afgenomen. Dat heeft enorme ecologische en economische consequenties. De waarde van alle mondiale ecosysteemdiensten bedraagt ruwweg twee keer de waarde van alle Bruto Nationale Producten van de wereld (Cardinale et al., 2012). Het is uitermate kortzichtig om daar niet zorgvuldig mee om te gaan.

Bij grondwater is sprake van een gestage vergring van de kwaliteit. Daarbij worden nog niet zozeer normen overschreden. Wel worden steeds meer milieuvreemde stoffen zoals geneesmiddelen en bestrijdingsmiddelen in hogere concentraties in het grondwater aangetroffen. Een grondwaterbedrijf als Vitens moet jaarlijks vijftien tot twintig miljoen Euro extra aan waterzuivering uitgeven vanwege de vervuiling van de grondwaterbronnen. Dat zijn kosten die niet door de vervuiler worden betaald. Ze worden afgewenteld op de belastingbetaler.

Voor oppervlaktewater geldt eveneens het probleem van milieuvreemde stoffen. Ook is daar nog het probleem van de plastic soep die zich in de oceanen ophoopt.

Voor lucht geldt vooral het probleem van fijnstof en stikstofemissies. In Nederland gaan we gemiddeld dertien maanden eerder dood door verhoogde concentraties fijnstof en stikstofdioxide.

Tot slot is er voor het tegengaan van klimaatverandering op korte termijn een enorme verandering van onze samenleving noodzakelijk. Er zijn geen tekenen die er op duiden dat we die snelle transitie voldoende inzetten. Daarom zullen we klimaatverandering niet gaan voorkomen. Dat heeft dramatische gevolgen, ook economisch.

Weeffout

Kennelijk zijn we onze welvaart als een recht gaan zien, zonder daarbij de verantwoordelijkheid te voelen voor het grotere geheel, onze leefomgeving. Toch

Kennelijk zijn we onze welvaart als een recht gaan zien, zonder daarbij de verantwoordelijkheid te voelen voor het grotere geheel.

/

zijn we daar op tal van manieren van afhankelijk. De veronachtzaming van de effecten van ons handelen op de lange termijn is alleen te verdedigen als we onze waarden zouden beperken tot die van de korte termijn en zouden vertrouwen op – vaak technische – ontwikkelingen die nu nog niet zijn voorzien. Zodra we bereid zijn iets verder te kijken en ook de belangen van onze kinderen mee te nemen, is het ecologisch én economisch onverantwoord om op deze manier door te gaan. We tasten immers de leefomgeving van onze kinderen en van volgende generaties ernstig aan. Economisch betekent het dat de extra kosten die ons handelen voor ons nageslacht meebrengt, veel groter zijn dan als wij nu de noodzakelijke acties zouden ondernemen.

Met de neoliberale wind die er in Nederland aan het begin van de 21e eeuw waait, is de terugtrekkende overheid doorgeslagen naar ‘faciliteren’ en ‘ophalen wat er in de samenleving leeft’, en heeft zij de regie daarbij teveel weggegeven. Dat is aan de orde bij zowel rijksoverheid, provincies als gemeenten. Hoezeer de overheid haar taak verzaakt, blijkt uit de rechtszaken die Urgenda (klimaatverandering) en Milieudefensie (voor schone lucht) tegen de staat hebben aangespannen. Milieudefensie beroept zich daarbij op typische overheidstaken: het basale recht op leven, op gezondheid en op een gezond leefmilieu.

Er is sprake van een weeffout in ons politiek-bestuurlijk-economische systeem, die de voorwaarden voor ons bestaan structureel aantast. Kenmerken hiervan zijn een overdreven focus op de korte termijn en het buiten beschouwing laten van de belangen van toekomstige generaties.

Veerkrachtig

Landbouwvoorman Hans Huijbers karakteriseert het treffend: “Aan het eind van de twintigste eeuw zijn we teveel Euro-gedreven geweest. In de eenentwintigste eeuw staan we voor de uitdaging om een maatschappij te creëren die waarden-gedreven is” (Staps, 2013).

Vanwege het blijvende conflict tussen het bestaande model in de landbouw en de rest van de samenleving, is het belangrijk om nieuwe vormen van bedrijfsvoering te vinden. In ons huidige model van onbeperkte economische groei en hoge consumptie worden de ecologische en sociale kosten van produc-

tie en consumptie niet doorberekend in de prijzen. Dit versterkt de druk op de leefomgeving en is daarom onhoudbaar. Om agrarische-, natuur-, en milieuwwaarden meer met elkaar in overeenstemming te krijgen, is een integrale benadering cruciaal.

Het daarbij noodzakelijke veerkrachtige systeem kiest voor een andere risicobeheersing. Essentieel is de opbouw van bedrijfsinterne weerbaarheid, waarbij de afhankelijkheid van externe middelen (*out of pocket*-kosten) vervangen wordt door de opbouw van interne middelen (bedrijfskapitaal). Een dergelijk landbouwsysteem is beter in staat zichzelf te reguleren en heeft op lange termijn een veel lager risico. Zo’n systeem richt zich op ecologische intensivering met benutting van biodiversiteit: natuurinclusieve landbouw door middel van adaptatie.

Het adaptatiemodel gaat uit van het versterken van de weerbaarheid van het landbouwsysteem, ook wel agro-ecologische intensivering genoemd. Door natuurlijke processen en functionele biodiversiteit juist te benutten in bodem, water, gewas, dier en bedrijf, vermindert de afhankelijkheid van externe middelen. Het systeem vangt zelf de risico’s op van ziekten en plagen. Daardoor neemt de weerbaarheid van het systeem op de lange termijn toe. Hier heeft zowel de agrariër als de samenleving baat bij: het vraagt minder input en levert tevens winst op voor onze leefomgeving.

Dat vraagt een systeemtransitie met maatregelen op diverse niveaus: bodem en water, gewas, dier, bedrijf en product, met een perspectiefvol verdienmodel (Erisman et. al, 2014).

Toekomstige generaties

Wat te doen met de weeffout in ons politiek-bestuurlijk-economische systeem, die de voorwaarden voor ons bestaan structureel aantast? De oplossing daarvoor moeten we, zoals Einstein al aangaf, niet zoeken binnen hetzelfde systeem als waarmee we het creëren – dus niet binnen het huidige politiek-bestuurlijk-economisch systeem.

Dit systeem is gedateerd, het stamt grotendeels uit de negentiende eeuw, uit de tijd van de industriële revolutie. Moderne problemen hebben een mondiaal karakter en hun effecten manifesteren zich niet onmiddellijk, maar steeds sterker op de lange termijn.

De urgente crises rond klimaat, biodiversiteit en andere thema's vragen niet om een terugtredende overheid, maar juist om een krachtige overheid die grenzen en doelen stelt om de kwaliteit van onze leefomgeving te borgen. Ook liberalen als Nijpels en Terlouw onderschrijven dit (Staps, 2013). Belangrijke aspecten zijn bewustwording en educatie, een circulaire economie, de vergroening van het belastingstelsel en het heffen van belasting op CO₂, *true value pricing* (maatschappelijke kosten meenemen in de prijs), beter contact tussen consument en producent en de toepassing van het voorzorgsprincipe en het principe 'de vervuiler betaalt'. Aparte aandacht vraagt het structureel meenemen van de belangen van toekomstige generaties bij elke besluitvorming met consequenties voor de lange termijn. Een ombudsman voor toekomstige generaties zou hier kunnen helpen.

Waarde

De oplossing voor de landbouw ligt aldus niet alleen binnen de landbouwsector, maar ook binnen de structurele zorg voor de samenleving van de toekomst. Het is aan de overheid om daarvoor beleid en langetermijndoelen te definiëren.

Het is ongewenst om op de weg te blijven van dwangmatige economische groei en geen idee te hebben waar we eigenlijk heen willen. Het gaat er om, eerst vast te stellen waar we heen willen, en daar vervolgens de juiste weg bij te zoeken.

De oplossing is niet specifiek wetenschappelijk of technologisch, omdat de wortels van de problemen dieper liggen. Dan gaat het om fundamentele vragen: hoe zien wij de relatie tussen onszelf en onze leefomgeving? Waar hebben wij recht op? Wat willen wij verduurzamen? Wat draagt bij aan kwaliteit van leven? Wat vinden wij werkelijk van waarde?

Een maatschappelijke discussie over wat wij van waarde vinden, is zeer gewenst. Alleen wanneer we helder krijgen wat we voor de toekomst willen behouden, kunnen we richting geven aan de ontwikkelingen die daarvoor nodig zijn.

/

Bronnen

- B.J. Cardinale e.a., 'Biodiversity loss and its impact on humanity', *Nature*, 7 j.6.2012, Vol. 486, 59-67. 2012.
- J.W. Erismans e.a., *Samenvatting conceptueel kader Biodiversiteit in de melkveehouderij: Investeren in veerkracht en reduceren van risico's*, Louis Bolk Instituut 2014.
- S. Staps, *Over de crisis niets dan goeds. Klimaat en biodiversiteit: inspirerende gesprekken over urgentie en hoop*, Christoffor, Zeist 2013.
- J.J.M. Staps e.a., *Van bodemdilemma's naar integrale verduurzaming – Casus: Vruchtbaar Flevoland, van bodemdegradatie en diepploegen naar integrale duurzame productie in Flevoland*, Louis Bolk Instituut 2015.
- www.louisbolck.nl
- www.overdecrisisnietsdangoeds.nl

Vraatzucht

Door Thomas Mertens

Wat een contrast: ik herinner me nog dat mijn moeder voor de eerste keer spaghetti op tafel zette; een doorbraak in vergelijking met het gewone menu van aardappelen, groente en een stukje vlees (uiteraard op vrijdag een stukje vis). Vergelijk dat eens met de aandacht die voedsel vandaag de dag krijgt. Een groot deel van de reclame die dagelijks over ons wordt uitgegoten, prijst aan wat we wel en niet moeten eten en drinken, wat gezond is en wat niet. Als we er de tijd voor zouden hebben, kunnen we de hele dag naar kookprogramma's kijken. Niet 'heel Holland bakt', maar: heel Nederland kijkt ernaar.

Die overweldigende aandacht voor voedsel is relatief nieuw, trouwens net als veel van het voedsel dat we vandaag de dag consumeren, en de recepten afkomstig uit alle windstreken om het te bereiden. Toch heeft de mens natuurlijk altijd aandacht gehad voor voedsel. Daarbij ging het niet alleen om de fysiek gezonde, maar ook – en dat is enigszins in de vergetelheid geraakt – om de moreel gezonde omgang met voedsel. Om de herinnering even op te frissen: van oudsher worden mensen niet alleen aangespoord om goed – dat wil zeggen: deugdzaam – te leven, maar ook worden bepaalde houdingen uitdrukkelijk afgeraden. Onder het kopje van de 'ondeugden' worden eigenschappen genoemd die mensen maar beter moeten vermijden. Daaronder valt, naast hoogmoed, afgunst, woede, luiheid, hebzucht, en wellust, ook vraatzucht. Tegenwoordig is het spreken over 'ondeugden' niet gangbaar meer. Toch treffen we ze niet alleen aan in bijvoorbeeld het schilderij 'de zeven hoofdzonden' van Jeroen Bosch. Ook in de hedendaagse film *Seven* komen we ze tegen. Die film draait om het opsporen van een seriemoordenaar die zijn slachtoffers uitzoekt op grond van de zeven centrale ondeugden.

Nu is het voor ons niet moeilijk om hebzucht als een ondeugd te herkennen. Hoe zou men de graaicultuur in het bankwezen anders moeten typeren, ook al

beweerden sommigen: 'greed is good'? Maar het is raadselachtiger waarom de klassieke auteurs (en niet alleen de christelijke) vraatzucht tot de centrale ondeugden rekenen. Uiteraard, ook vandaag wordt met een licht verwijtende blik gekeken naar mensen met een stevig overgewicht; tegelijk weten we dat zwaarlijvigheid in belangrijke mate genetisch bepaald is. Het uitgangspunt van 'ons, verlichte liberale mensen', is dat wij baas zijn over eigen buik, ook al leidt dat bij sommigen misschien tot 'een pondje teveel'. Zou de veroordeling van een te stevige of een te verfijnde maaltijd met te veel glazen dure wijn dus enkel te maken hebben met een soort puritanisme of calvinisme dat wij gelukkig allang achter ons gelaten hebben?

Op het eerste gezicht lijkt het daar wel op. Een van de redenen waarom vraatzucht in een kwaad daglicht stond, is dat wie te veel aandacht heeft voor zijn buik, te weinig oog houdt voor God. Dat zegt tenminste de apostel Paulus. Een andere achterhaalde reden voor de veroordeling van vraatzucht is dat wie te veel eet en drinkt, gemakkelijk wordt verleid tot de ondeugd van de 'wellust'. Toch zou het prematuur zijn om 'vraatzucht' van onze morele menukaart af te serveren. Een derde reden waarom 'vraatzucht' tot de ondeugden wordt gerekend, is de volgende: wie overmatig gericht is op zijn eigen eten en drinken, verliest anderen en hun recht op eten en drinken uit het oog. 'Vraatzucht' staat dus op gespannen voet met het gebod om het brood te breken en de wijn te laten rondgaan. De menselijke omgang met voedsel is een sociaal gebeuren, waarbij het niet zo moet zijn dat sommigen zwelgen in overvloed en anderen gebukt gaan onder gebrek. Zo was het ook bij ons thuis: eten doe je samen aan tafel en de borden worden gelijkmatig opgeschept.

Waar

ervaringsgerichte voedsel­educatie

groeit

zout?

**Voedselles op basisschool Overhoeks
in Amsterdam-Noord, door Esther Boukema
van De Smaak te Pakken**

'Ik ga jullie een truc leren...'
De kinderen zitten met ogen op
steeltjes te kijken. 'Als je later
zelf gaat koken is je eerste aller-
kleinste vriend in de keuken een
korrel zout. Kijk maar naar de
zee, luister naar de zee. Ken je
de beweging van eb en vloed?'
'Hé, dat lijkt op in en uit ade-
men', zegt een kind. 'Ik kreeg op
vakantie een hele slok zout water
binnen', zegt een ander. 'En wat
is die lijn daar aan het eind?'
'Dat is de horizon.' 'Denk je dat
je daar vanaf valt als je daar
naar toe vaart met je bootje?'

www.smaaktepakken.nl

zon

zeewater

golf

Zandloper

Met een waterpistool spuiten de kinderen Noordzeewater op een hete plaat. Sissend vormen zich zoute cirkels. Ons eigen zout, wel een hele theelepeltje uit honderd milliliter. We verdampen nog meer zee-water en kijken met een zandloper hoe lang dat duurt. Een groot doorzichtig zoutkristal lijkt op een ijsklont. 'Mag ik likken?' 'Ik hou van ijs.' 'Zullen we hem op de hete plaat leggen?' 'Mmmm... hij smelt niet zoals ijs.' Elk kind krijgt zijn eigen zoutkristal met zijn eigen naam, dat gaat in een potje met wat kraanwater. De kristallen lossen op, maar door een list toveren we ze terug.

Nog even proberen of zand ook oplost in water. 'Waarom begint zon, zand, zee, zandloper eigenlijk allemaal met de letter Z?' 'En waarom smaken tranen ook zout?' 'Houden kippen ook van de zee?' 'Ja, zeekippen!' We liggen in een deuk! 'Op dit spiegelei en die omelet doen we een snuffje eigen zout. Mijn hand is het kommetje en mijn vingers het lepeltje. Let op, want teveel zout kan alles verpesten.' 'In een spiegelei zit ook de zon.' 'Zeg, hoe gaan we dat gelijk verdelen?' 'Als je je ei zelf hebt betaald mag je het dan ook zelf op eten?' 'Ik vraag een ei aan de boerin en maak mijn eigen zout dan hoef ik helemaal niet meer naar de winkel.'

'Dank je wel kip, dank je wel zee'

Leren koken op school?!

Voedsel speelt van oudsher een centrale rol in het leven en is verbonden met culturele waarden en identiteit. Onze tijd van snelle pakjes en zakjes roept de vraag op welke waarden we willen overdragen aan de volgende generatie. Door zelf te koken met kinderen bevechten we deze waarden opnieuw.

Door Esther Boukema

Hoe gezellig, onschuldig, huise-lijk en simpel zelf koken ook lijkt, het grijpt diep in ons leven in. Wie bijvoorbeeld probeert een maand lang suikervrij of vleesloos te eten, of meer tijd te creëren voor gezamenlijke maaltijden, ontdekt dit al snel. En als je je maar even verdiept in de consequenties van je koop-, kook- of eetgedrag, kom je al snel terecht bij milieuvraagstukken, sociale ongelijkheid en de schaduwzijde van de globale wereld. De implicaties van wat we eten zijn enorm. Het is tijd de waarden rondom ons eten af te stoffen. Voedsel is een smeltkroes van thema's, zoals de natuurlijke cirkel van leven en dood, sociaal contact, de zorg voor je lichaam en creatieve expressie: alles werkt op elkaar in. Daardoor is voedsel een rode draad door onze cultuurgeschiedenis; het is nauw verweven met ieders identiteit.

Om de verschillende vraagstukken in relatie tot voeding het hoofd te kunnen bieden is de herwaardering van voedsel essentieel. De school kan daarin, in samenwerking met ouders, een cruciale rol spelen.

Randverschijnsel

Het doorgeven aan de volgende generatie van ervaringen en vaardigheden rondom voedsel verbouwen, bereiden en consumeren is geen vanzelfsprekendheid meer. Neem het koken, dan zie je een gebrek aan kennis en inspiratie, een (vermeend) gebrek aan tijd en een voorkeur voor gemak, een technisch onvermogen en weerstand tegen troep en gevaarlijke situaties (messen, heet water etc.)

Wellicht wordt zelf koken voor een volgende generatie een randverschijnsel. Is dat erg? In Nederland besteden we gemiddeld achttien minuten per dag aan koken (in 1950 was dat nog twee uur) en geven we elf procent van ons inkomen aan voedsel uit – steeds minder aan verse basisproducten zoals groenten en fruit. Slechts twee procent van de Nederlandse kinderen eet genoeg groenten en 45 procent snoept meerdere keren per dag. (J. Seidell e.a, 2014) We kopen massaal voorgesneden groenten, ondanks de populariteit van kookprogramma's, kookboeken en de moestuinplantjes van Albert Heijn. Als je bovendien constateert dat we dertig procent van ons eten weggooien en dertig procent snacks en fastfood kopen, rijst in ieder geval de vraag wat voedsel ons eigenlijk waard is. Als het klasieke beeld van de kleinschalige, gemengde boerderij allang niet meer met de werkelijkheid correspondeert, waarom geven we dit via kinderboeken en filmpjes nog steeds door? Zijn waarden een nostalgisch goed geworden?

Laten we in ieder geval, voordat we het kind met het badwater weggooien, bewust kiezen welke waarden en verhalen wij dan wel van belang vinden om door te geven aan onze kinderen. En laten we nadenken over hoe en waar we dat doen.

Zelfbeschikking

Volgens de Amerikaanse schrijver Michael Pollan onderscheidt koken ons van dieren; het heeft emotionele waarde: "Een maaltijd is een daad van liefde". Zelf

Zelf koken is een manier om waarden, die in onze samenleving in het gedrang zijn geraakt, opnieuw te bevechten.

/

koken is een manier om waarden, die in onze samenleving in het gedrang zijn geraakt, opnieuw te bevechten. Koken is een vorm van zelfbeschikking over je eigen lijf en van creatieve zelfexpressie. Koken bevordert eigenwaarde door de beheersing van vaardigheden, technieken en transformatieprocessen. Koken is een machtig wapen: je kunt er anderen mee verrassen, verzorgen, verleiden en zelfs intimideren.

Welke waarden werden er in het verleden verbonden aan voedsel? Zou de herwaardering van die waarden ook een deel van de oplossing kunnen zijn? Wanneer we die waarden serieus nemen, kunnen we die dan overlaten aan de betrokken ouders of de belangen van voedingsindustrie?

Voedseleducatie als drager van cultuur en waarden zou mijns inziens onderdeel uit moeten maken van het onderwijs. Van daaruit kunnen gemotiveerde kinderen op hun beurt hun ouders verleiden met hen te koken. En nee, er hoeft niet elke week een kookles te zijn. Ook hoeft je als ouder niet elke dag je kind bij het koken te betrekken. Soms maakt een enkele ervaring al een onuitwisbare indruk. Mij ontroerde een jongetje eens door me na een kookles van anderhalf uur in te fluisteren dat hij me wilde bedanken voor de mooiste dag van zijn leven. Het was hem gelukt een ei te breken, hij had genoten van de geur van vers gestampde kaneel in de vijzel en hij had geleerd hoe je met een scherp mes moet omgaan, wat thuis ondenkbaar was.

Onderwijsvernieuwing

Het onderwijs krijgt al zoveel extra taken. "Het lijkt wel of wij al het wereldleed moeten oplossen", verzuchtte een schoolhoofd eens tegenover mij na een gastkookles op school. Dertien jaar geleden nam ik het initiatief om, onder de naam *De Smaak te Pakken*, een verbindende vorm van voedselonderwijs te ontwerpen. Die vorm is vanuit de praktijk van het koken met kinderen stap voor stap ontwikkeld. De waarde ligt in het creëren van een moment waarin de wereld even samenvalt. Deze compact ontworpen en lokaal afgestemde vorm van voedseleducatie verlicht het werk van de docent en sluit prima aan bij belangrijke uitgangspunten voor onderwijsvernieuwing.

Ten eerste is dat de visie op *basisonderwijs als cultuurdrager en moraliteitsdrager*, zoals hoogleraar duurzaamheid Herman Wijfels het tijdens een lezing in 2006 bij het NIVOZ (Nederlands Instituut voor Onderwijs- en opvoedingszaken) noemde. Hoe ziet dat er uit bij *De Smaak te Pakken*? Via simpele handelingen, zoals het hakken van kruiden of noten, ontstaat een gezamenlijke zoektocht met kinderen. Het kijken, voelen en proeven leidt ze naar een diepere laag van hun eigen leven en de wereld om hen heen. Vanuit de eigen beleving herkennen kinderen universele waarden. Deze benadering is terug te vinden bij Toshirō Kanamori, de Japanse schoolmeester, pedagoog en filosoof die zich liet inspireren door de Franse filosoof Rousseau. Het gaat hem om vragen als: wat is leven en wat heeft

school met mijn leven te maken? Kanamori zelf haalt een terminale patiënt en een zwangere vrouw in de klas als hij over dood en geboorte praat.

Erfgoed

Een tweede belangrijk uitgangspunt van onderwijsvernieuwing is de *vakoverstijgende verbinding tussen de vakken*. Voedsel loopt als een rode draad door alle vakken van de basisschool. Net als Michael Pollan, verwijst socioloog J. Goudsblom (1992) naar de rol van voedsel in de geschiedenis. Zo ontwikkelde de mens 400.000 jaar geleden uit levensbehoud verantwoordelijkheid, discipline en specifieke communicatie rondom het aanhouden en bewaken van het vuur, dat toen nog uit bliksem of vulkaanuitbarsting voortkwam.

In het tijdperk van jagers en verzamelaars zorgde koken op vuur voor een verhoging van de levensstandaard, waardoor de wereldbevolking groeide. De hieruit ontstane landbouw leidde ertoe dat de voorraden graan en olijfolie streng bewaakt werden; er ontstonden militaire machtsblokken en oorlogen om voedsel. Zo bepaalde het voedsel zowel de eigen identiteit als de verhoudingen tussen groepen en de hiërarchie binnen groepen. Het feit of je voedsel al dan niet kon bewaren (zout en later conserven) bepaalde bijvoorbeeld de lengte van een oorlog. De door eeuwenlange studie opgedane kennis van planten en dieren legde de basis van de natuurwetenschappen. Nog altijd zijn veel gewoonten, gereedschappen, uitvindingen en kunstuitingen

direct of indirect te herleiden tot (de omgang met) voedsel. Kortom: voedsel legde de basis van ons cultureel erfgoed en is niet statisch, aldus Goudsbloem. Ook nu verandert onze cultuur ingrijpend door wijzigingen in de voedselproductie als gevolg van mondialisering, verstedelijking en industrialisering.

De Smaak te Pakken zet in op een natuurlijke verbinding met vakken als aardrijkskunde, geschiedenis, biologie, natuur- en scheikunde, taal en techniek. Zo kan een kookles een rol spelen in het inzicht in natuur en de menselijke geschiedenis en bijdragen aan een besef van het belang van duurzaamheid.

Identiteit

Er is steeds meer aandacht voor *meervoudige intelligentie* in het onderwijs. Vaak wordt gezegd dat kinderen gebaat zijn bij praktijkonderwijs, ook mentaal slimme kinderen. In mijn praktijk zag ik hoe talloze kinderen door de concrete processen van het koken gemotiveerder waren om woorden en begrippen te leren en kleine rekenoefeningen betreffende maten of delingen toe te passen. Bovendien konden ze vanuit de concrete situatie van het koken beter nadenken over oorzaak en gevolg. Deze ervaring staat haaks op de ingesleten voorstelling dat 'doen' voor de 'domme' en 'denken' voor de 'slimme' kinderen is.

Geen school of hij moet aandacht besteden aan *burgerschap*. De actuele conflicten over culturele identiteit in een globaliserende wereld roepen de vraag

op: wat is eigen en wat is van ons allen? Voedsel heeft identiteiten gevormd die verschillend zijn, maar kan ook mensen verbinden. Voedsel leert dat je je eigen identiteit mag hebben en toch samen kunt zijn en verhalen kunt uitwisselen. Zoals losse, heel uitgesproken, ingrediënten in een gerecht samen toch een geheel vormen waar iedereen van kan genieten.

Juist samen koken leidt tot een manier van leren, die *niet beledend is, maar inspirerend*, een andere wens van veel onderwijsvernieuwers.

Voedsel educatie past hier uitstekend bij. Het kan aansluiten bij externe activiteiten zoals boerderij-educatie en schooltuinen, maar kan ook een plek krijgen tijdens excursies naar of stages bij lokale voedselproducenten, voedselnetwerken en duurzaamheidslaboratoria. Op die manier wordt *een verbinding tussen de school en de omgeving* gelegd. Zoals omgang met voedsel op school ook zijn weg vindt naar de kinderen thuis.

Magie

Het is waar: er zijn vele kinderen die nooit in een graanveld hebben gestaan, die nog nooit een ei hebben vast gehouden of een komkommer geproefd, ook in rijke buurten met hoogopgeleide bewoners. En ja, het is ook waar dat veel kinderen denken dat voedsel uit de winkel komt en dat KFC de top is. Maar bovenal zie ik het mateloze enthousiasme van jongens en meisjes voor koken. Het raakt iets wezenlijks bij hen. Of dat nu een onbewust oeverlangan is naar omgang met het

vuur en de magie van koken, een herkenning van de eigen identiteit, of een verlangen naar troostrijk eten. In een tijd waar veel kinderen hun motivatie om te leren op school kwijt zijn, biedt voedsel-educatie een kans het plezier in leren opnieuw te ontdekken. Die kans kunnen we niet laten liggen.

Een kookles kan plaats vinden in een leeg lokaal met één kraan en eenvoudig kookmateriaal; hij hoeft niet ingewikkeld of duur te zijn. Laten we in dagelijks leven het zelf koken in ere herstellen, voordat een volgende generatie denkt niets te missen met een afhaalmaaltijd op hun bord.

/

Bronnen

- J. Goudsblom, *Vuur en Beschaving*, Uitgeverij van Oorschot, Amsterdam 1992.
  - J. Meerman, *Kleine geschiedenis van de Nederlandse keuken*, Uitgeverij Ambo, Amsterdam 2015.
  - 'Levenslessen van meester Kanamori', vertaald door Ingeborg Hansen, *Het Kind*, Driebergen 2012, n.a.v. documentaire *Children full of Life*, 2003, Japan.
  - NIVOZ en *de urgentie van goed onderwijs*, NIVOZ, Driebergen 2014.
  - M. Pollan, *Cooked, a natural history of transformation*, Penguin Books, London 2015.
  - J. Seidell en J. Halberstadt, *Het voedsellabyrint*, Uitgeverij Atlas Contact, Amersfoort 2014.
- www.smaaktepakken.nl

Eten ⁶⁰in

Steeds vaker staat voedsel op de agenda van de politiek. In verschillende steden worden pogingen gedaan om een samenhangend voedselbeleid te ontwerpen. Dat blijkt niet eenvoudig. Amsterdam is een van die steden.

Door Erica Meijers

Veel nieuwe initiatieven in de stad rondom voedsel; een actieve ambtenaar en een groeiende interesse bij de gemeente; een bank met behoefte aan richtlijnen rondom de financiering van voedselprojecten: deze ingrediënten leiden in 2014 tot de officiële voedselvisie van de gemeente Amsterdam. Men wilde daarmee bijdragen aan de strijd tegen overgewicht, culturele voedsel festivals en andere initiatieven stimuleren, de relatie tussen de stad en de boeren en tuinders in de regio versterken en een duurzamer voedselproductie stimuleren. De gemeente stelde twee ton ter beschikking om deze agenda uit te voeren. Maar twee jaar later is de voedselvisie volgens GroenLinks raadslid Jasper Groen “een dode letter”. Waarom is het maken van voedsel politiek zo lastig?

Trots

Sebastiaan Aalst is politico-loog en medewerker van het Foodcabinet in Amsterdam, dat is gespecialiseerd in voedselvraagstukken. De laatste jaren valt hem op dat het thema identiteit een steeds grotere rol speelt in de politiek en dat daardoor ook voedsel vaker op de politieke agenda komt. Aalst: “Voedsel gaat van oudsher over culturele tradities en familie waarden. Onze eetgewoontes

veranderen onder invloed van de globalisering. De afstand tussen producent en consument is steeds groter geworden, terwijl voedsel traditioneel juist diep verworteld is in lokale culturen. Dat maakt de spanning groot. Enerzijds zijn we trots op onze regionale producten en hebben we nostalgische gevoelens bij de manier waarop oma het eten klaarmaakte. Anderzijds eten we steeds vaker buiten de deur of maken een snelle maaltijd met voorgesneden of kant- en klare ingrediënten, die op industriële wijze door multinationals zijn geproduceerd. Dat eten we steeds vaker in ons eentje op, in plaats van in familieverband op vaste tijden.”

Onwennig

Voedsel past dus bij de toegenomen politieke aandacht voor het thema identiteit. Tegelijk – of juist daarom – is het een lastig onderwerp voor bestuurders. Voedsel is geen helder afgebakend, rationeel gestructureerd vraagstuk. Voedsel gaat over alles. Voedsel is emotioneel. Het raakt aan verschillen in identiteit, afkomst en klasse. Het verbindt het mondiale met het lokale en het religieuze met het economische. Aalst: “Politici vinden het altijd gemakkelijker als zaken kwantificeerbaar zijn, met directe causale verbanden enzo-

de stad

voort. De discussie over ritueel slachten liet goed zien hoe politiek gevoelig voedsel is en met hoeveel zaken het samenhangt. Het ging over dierenwelzijn – waarvan de grenzen ook niet objectief zijn vast te stellen, dus die liggen voor ieder verschillend – en over religieuze overtuigingen. Het raakte bovendien de economische agenda, de positie van Nederland als voedsel-exporteur, en thema's als integratie en immigratie."

Jasper Groen beaamt dat voedsel een onwennig onderwerp is voor politici. "Inderdaad, het gaat over veel, van duurzaamheid en klimaatverandering tot internationale handel en mensenrechten; van gezondheid en bewegen tot maatschappelijk verantwoord ondernemen en landbouw. Er gaan weleens stemmen op voor een minister van voedsel. Juist vanwege de veelheid van beleidsterreinen lijkt me dat niet zo'n goed idee, al kan op lokaal niveau een wethouder of portefeuille 'voedsel' wel helpen om zaken op de rails te zetten en het bewustzijn te verhogen."

Patstelling

De Amsterdamse voedselvisie uit 2014 heeft nog nauwelijks handen en voeten gekregen. Een van de weinige concrete uitkomsten is de steun aan het project Voedselwijs, een samenwerkingsverband in

Amsterdam op het terrein van voedseducatie. Groen: "De huidige wethouder Abdeluheb Choho (D66) beschouwt de visie als een product van het vorige college dat geen prioriteit behoeft. Hoewel er nu meer geld (vijf ton) beschikbaar is voor voedselinitiatieven, zijn de regels om daar een beroep op te kunnen doen nog niet klaar. De gemeente moet hier pro-actiever optreden, maar dat is niet de stijl van D66." De moeizame relatie tussen de gemeente en de lokale initiatiefnemers is volgens Aalst een belangrijke reden waarom het voedselbeleid in Amsterdam nog niet echt van de grond komt: "Er is een patstelling. De gemeente zegt: kom met initiatieven, dan kan ik die omarmen, terwijl veel initiatiefnemers er moeite mee hebben groot genoeg te worden om relevant te zijn voor een wethouder en een politieke agenda. Een actief communicatiebeleid vanuit de gemeente is een noodzakelijke eerste stap."

Obesogeen

Aalst stelt vast dat voedsel vaak over particuliere opvattingen gaat, maar dat wet- en regelgeving juist algemeen toepasbaar moet zijn. Daarom worden vaak 'veilige' thema's aangepakt, zoals voedselverspilling en de promotie van groente en fruit. Als het om

minder (of geen) vleesconsumptie gaat, wordt het al lastiger. Daarbij speelt een grote rol dat mensen niet willen dat de overheid voorschrijft wat ze eten. Volgens Groen is dit het belangrijkste struikelblok voor voedselpolitiek. Groen: "Tegelijkertijd weten we dat onze omgeving obesogeen is – gemak en consumptie zijn de hoogste norm en de oproepen om veel en vooral vet en zoet te eten zijn overal – dus je moet ook niet naïef zijn over het feit dat onze individuele keuzes zeer sterk worden beïnvloed door onze omgeving." Aalst: "Een kind in Amsterdam Zuid-Oost wordt negen keer vaker aan fastfoodreclames blootgesteld dan een kind in Amsterdam Zuid."

Juist als het gaat om overgewicht constateren zowel Aalst als Groen bij de overheid een grotere bereidheid tot beleidsontwikkeling, al weet die vaak niet goed hoe. Jasper Groen: "Obesitas is echt een armoedeziekte en een groot sociaal probleem. Het raakt vooral de onderste lagen van de bevolking. GroenLinks moet zich inzetten voor het afschaffen van frisdrankautomaten op school en het verbieden van fastfoodreclames op en rond scholen. De gemeente kan bijvoorbeeld met Abri, het bedrijf dat bus- en tramhaltes in Amsterdam bouwt, afspreken dat

Mensen willen niet dat de overheid voorschrijft wat ze eten, maar je moet niet naïef zijn over het feit dat onze keuzes sterk worden beïnvloed door onze omgeving.

Wil het voedselbeleid echt betekenis krijgen, dan moet de sociale dimensie van voedsel een veel grotere prioriteit krijgen.

er geen reclame komt te hangen voor chips, frisdrank en snoep.” Ook op het gebied van voedsel-educatie ziet Groen mogelijkheden: “Ik heb voorgesteld om het unieke Amsterdamse systeem van schooltuinen beter te benutten buiten schooltijden, door ze in te zetten voor voor kooklessen en andere buurtactiviteiten.”

Sociaal

Het is vaak lastig politieke steun te vinden voor voedselbeleid. D66 en VVD willen initiatieven het liefst aan de stad overlaten, terwijl de SP, die samen met hen in het college zit, de voedselbeweging als elitair ziet, omdat vooral welgestelde, hoogopgeleide Amsterdammers zich bezig houden met stads-landbouw, biologische markten enzovoort. “Wil het voedselbeleid echt betekenis krijgen, dan moet de sociale dimensie van voedsel een veel grotere prioriteit krijgen”, vindt Aalst, “zeker ook in de voedselbeweging zelf, die te weinig feeling heeft met sociale problemen. Je kunt de opbrengst van je stadstuin wel aan de voedselbank doneren, maar bezoekers van de voedselbank weten vaak niet hoe ze die verse groenten moeten klaar maken, want ze zitten al generaties lang in een systeem van zo veel mogelijk calorieën voor zo min mogelijk geld. Je zou dus eerder

een tuin moeten opzetten met mensen uit verschillende lagen van de bevolking. Er is in elk geval een veel actievere betrokkenheid nodig dan nu het geval is. Daarbij gaat het om bewustzijn, voedselvaardigheden en sociale normen.”

Stad en land

Behalve een alliantie tussen sociale klassen, is voedselpolitiek ook gebaat bij een alliantie tussen stedelingen en boeren. En ook dat is niet eenvoudig. Aalst: “Sinds de Tweede Wereldoorlog is de afstand tussen stad en platteland gegroeid. Consumenten in de stad zijn bezig met de strijd tegen fastfood, met verlies van sociale waarden en met de ongezonde voedselomgeving, terwijl voedselproducenten elders in Nederland zich vooral druk maken over het gebrek aan erkenning voor hun inzet om veilig voedsel te produceren en met beperkte mogelijkheden het onderste uit de kan te halen op het gebied van dierenwelzijn en duurzaamheid. Er is heel veel trots voor het vak, maar boeren worden vaak neergezet alsof het ze alleen om hun portemonnee gaat.”

Aalst vindt dat alle stemmen gehoord moeten worden. “Nederland is lang in de greep geweest van de driehoek overheid, wetenschap en bedrijfsleven/

boerenlobby. De sociale beweging stond buitenspel. Dat moet anders. Ook kan het niet zo zijn dat in Amsterdam de voedselbeweging aan tafel zit, terwijl op nationaal niveau alleen het ministerie van Economische Zaken, Wageningen en LTO met elkaar praten. Je ziet wel dat het ministerie nu op zoek gaat naar geschikte gesprekspartners, maar het gaat erg langzaam.”

Frisdranktax

Op lokaal niveau ontbreken juist vaak de grote spelers. Een van de kritiekpunten van Sebastiaan Aalst op de voedselvisie was dat supermarkten en bedrijven niet betrokken waren bij het opstellen ervan. Zowel Groen als Aalst zien geen bezwaar tegen duidelijke richtlijnen voor bedrijven. Aalst: “Onlangs sprak ik de directeur van de federatie voor de Nederlandse levensmiddelenindustrie. Hij zei: ‘Er wordt zoveel gepraat over suiker- en frisdranktax etc. Neem nu gewoon een beslissing!’ Het bedrijfsleven heeft soms liever beslissingen die in hun ogen slecht zijn, dan geen beslissing. Zolang er maar een gelijk speelveld is. Als de politiek de verkoop van suikerhoudende frisdrank in openbare gelegenheden verbiedt, verlegt men de productie naar iets anders. Wel zal men zich met hand

en tand verzetten tegen het ontstaan van verschillen per gemeente. Dus moet er naast het lokale beleid ook op nationaal niveau gezegd worden: dit willen we niet meer." Om de aansluiting tussen gemeente, grote bedrijven en kleine initiatieven te bevorderen, heeft Aalst de gemeente voorgesteld om foodhubs te organiseren, creatieve broedplaatsen op het gebied van voedsel, waar men elkaar kan inspireren en leren kennen."

Behalve naar het bedrijfsleven kijkt Jasper Groen ook naar de rol van de Amsterdamse haven, die de grootste cacaohaven ter wereld is en ook veel soja en palmolie overslaat. Hoewel de haven inmiddels verzelfstandigd is, is de gemeente nog altijd de enige aandeelhouder. "Vanuit de haven zegt men: als we te streng worden blijven de bedrijven weg. Maar bedrijven vinden niet zo gemakkelijk de infrastructuur die we hier bieden, zeker wat betreft cacao. Ik heb inmiddels schriftelijke vragen gesteld over de mogelijkheden die er zijn op het gebied van een code of conduct en certificering. Daarna volgen zeker meer stappen."

GroenLinks

GroenLinks was de laatste jaren niet altijd even zichtbaar in het voedseldebate, is Sebastiaan Aalst opgevallen, terwijl de achterban

wel zeer geïnteresseerd is in voedsel. In Amsterdam is Jasper Groen actief, maar landelijk zou de partij het thema meer naar zich toe kunnen trekken. Groen trekt zich het commentaar aan. "In het verkiezingsprogramma van GroenLinks Amsterdam 2014-2018 is veel aandacht voor voedsel." Hij legt uit dat voedsel in de vorige collegeperiode vooral het thema was van de Partij van de Dieren en dat het mores is om elkaars thema niet 'af te pakken'. Groen: "Deze periode heb ik wel doelbewust ingezet op initiatieven op voedselbeleid, zoals rond de haven en schooltuinen. Ook heb ik voorgesteld om onze melk- en zuivelproducten in de gemeente, ziekenhuizen en scholen, te gaan betrekken uit Waterland. Zo kunnen we meer invloed uitoefenen op de veeteelt daar. Die is traditioneel – zoveel mogelijk koeien op dat ene stuk gras – en dat is slecht voor de biodiversiteit, de weidevogels en de uitstoot van Co2. Waterland bestaat uit oxiderend veenlandschap, dat voor twee of drie procent van de Amsterdamse uitstoot zorgt. Als je het land nat houdt, stopt de uitstoot, maar dat vereist een biologische en natuurvriendelijke vorm van veeteelt. Die wil ik een impuls geven door onze betrokkenheid te verhogen."

Bewijsmateriaal

Hoe verder met de voedselpolitiek in Amsterdam? Jasper Groen heeft een groepje mensen om zich heen verzameld (onder andere Sebastiaan Aalst en Paulien Gankema) met wie hij steeds op zoek is naar mogelijkheden om voedselpolitiek te bedrijven. Aalst denkt dat er ook geduld nodig is. "We moeten onderkennen dat het allemaal redelijk nieuw is. We hebben behoefte aan experimenten om van te leren. De voedselbeweging moet niet wachten tot de politieke infrastructuur er ligt, maar in de praktijk uitzoeken wat wel en niet werkt. Ik begrijp dat een wethouder meer in handen moet hebben wil hij beleid kunnen maken. We moeten dus investeren in bewijsmateriaal uit praktijk en wetenschap, zoals het onderzoek van de VU over de invloed van schooltuinen op het eten van groente en fruit door kinderen. Het feit dat Amsterdam net als steeds meer steden een voedselvisie heeft, dat er wethouders zijn met voedsel in hun portefeuille, dat politici naar aanknopingspunten in de stad zoeken, betekent dat er beweging is. Zo kan vanuit de steden druk worden uitgeoefend op de landelijke politiek."

GroenLinks zou het thema voedsel veel meer naar zich toe moeten trekken.

Een handjevol supermarkten bepaalt wat we in Nederland eten en dus ook voor een flink deel hoe de voedselvoorziening er uit ziet. Van grond tot mond. Die machtsconcentratie heeft naast een enkel voordeel de nodige nadelen. Wie is er aanzet om dat te veranderen?

Door Michiel Bussink

Nederland is in sommige opzichten Amerikaanser dan de Verenigde Staten. Bijvoorbeeld als je kijkt naar het fenomeen supermarkt, uitgevonden in dat land aan de andere kant van de Atlantische Oceaan. In de VS gaat tegenwoordig van elke euro die er aan voedsel wordt besteed, 59 cent naar de supermarkt, tegen 77 cent in Nederland. Bovendien is in Nederland de machtsconcentratie groter. In Nederland bedienen vijf supermarktorganisaties (Ahold, Jumbo, Lidl, Superunie en Van Tol) het hele land, in de VS bestaan naast de tien nationale, nog eens tweehonderd regionale supermarktketens. De grootste Amerikaanse landelijke keten, Walmart, heeft er een marktaandeel van 26 procent, onze koploper Albert Heijn 33-34 procent (twintig voor Jumbo, Lidl en Aldi elk zo'n tien, Plus acht procent). Nederland is – samen met wat andere Europese landen – een van de meest versupermarkte landen ter wereld. De vraag is nu: hoe erg is dat?

Woud

“Ik vind het niet zo wenselijk: er is sprake van ongezonde machtsverhoudingen”, zegt Sanne van der Wal van SOMO (Stichting Onderzoek Multinationale Ondernemingen). Als senior onderzoeker landbouw en voedsel doet hij voor die organisatie onderzoek naar arbeidsomstandigheden en oneerlijke handelsverhoudingen in de voedselketen. Met daarbij een sterke focus op ontwikkelingslanden. De afgelopen jaren werden bijvoorbeeld ketens voor thee, groenten, fruit en suikerriet onderzocht. “Ongezonde machtsverhoudingen kunnen makkelijk tot oneerlijke handelspraktijken leiden. Als je als middelgrootbedrijf niet aan Jumbo of AH kunt leveren, heb je als bedrijf een groot probleem”, volgens Van der Wal.

Een paar supermarkten plus een woud van kleine toeleveranciers, zorgen ervoor dat die laatste tegen elkaar worden uitgespeeld en moeten concurre-

markt

ren tegen oneerlijke prijzen. “Veel toeleveranciers overleven het niet. De kosten worden afgewenteld op de samenleving, het ondermijnt de duurzaamheid van de sector.” Doordat supermarkten elkaar op prijs beconcurreren, daarbij gebruikmakend van de afhankelijkheid van hun vele toeleveranciers, hebben boeren en tuinders bijvoorbeeld nauwelijks ruimte om invulling te geven aan milieu-, natuur-, en diervriendelijk produceren.

Stunten

Hun machtspositie is weliswaar groot, toch zijn de marges die supermarkten halen op hun verkopen – en dus de winsten, niet erg groot, zo wordt vanuit de supermarktwereld tegengeworpen. Volgens Van der Wal is onduidelijk hoe het zit met die winstgevendheid: “Daar wordt geheimzinnig over gedaan, er is geen transparantie. Maar als er geen marges zouden zijn, zou het economisch niet interessant zijn. De brutomarges – het verschil tussen inkoop- en verkoopprijzen – zijn in ieder geval vaak fors en het zijn grote bedrijven.” Wat voorbeelden: op een ui verdienen supermarkten tientallen keren meer dan boeren er voor krijgen, op tomaten één tot tien keer zoveel, een gesneden zakje sla vijftien keer zoveel en een worst tien à vijftien keer zoveel als de boer.

Van der Wal wijst op het onder supermarkten wijdverbreide fenomeen van ‘kruissubsidies’ of ‘margemixen’. Daarbij stunten de supermarkten met lage prijzen, bijvoorbeeld met vlees van plofkippen, om zo klanten binnen te lokken. Zijn de klanten eenmaal binnen, dan geven die vaak extra geld uit, ze hebben immers geld ‘uitgespaard’ door aanbiedingen in te slaan. Per saldo verkopen de supermarkten met dergelijke praktijken meer en halen ze hogere marges. Het stunten met producten gaat zo ver dat supermarkten producten onder de kostprijs verkopen: een praktijk die de meeste EU-landen niet

toestaan. In Duitsland bestaat bijvoorbeeld de verplichting om aan te tonen dat minimaal de kosten in de prijs zijn verdisconteerd. Zo’n verplichting ontbreekt in Nederland, hoewel er veel voor te zeggen is. Het onder de kostprijs verkopen van producten zorgt voor nog geringere marges voor leveranciers, extra druk om tegen zo laag mogelijke kosten zoveel mogelijk kilo’s te produceren: een *race-to-the-bottom*.

Keurmerken

Toch kunnen de grote machtsconcentraties van supermarkten soms ook handig zijn, erkent Van der Wal: “Als je gesprekspartners zoekt, heb je maar een paar loketten nodig.” Somo onderzocht de arbeidsomstandigheden bij de productie van tropisch fruit dat in de Nederlandse supermarkten ligt: van mango’s in Peru, ananassen uit Costa Rica, tot bananen uit Ecuador en druiven uit Zuid-Afrika. Die waren vaak niet al te best. Tijdens de oogsttijd van mango’s in Peru bijvoorbeeld, zijn werkdagen van elf uur normaal, gedurende zes of zeven dagen in de week. De arbeiders worden bovendien onderbetaald en vakbondsactiviteiten leveren het risico van ontslag op. Met de onderzoeksresultaten in de hand wordt dan bijvoorbeeld supermarktketen Albert Heijn aangesproken op dergelijke praktijken. Die verwijst dan naar beleid van het concern om aan verbetering te werken. Dat beleid is volgens Somo vaak niet erg voortvarend en stelt nog niet zoveel voor. “Meestal hebben supermarkten geen idee waar hun producten vandaan komen. Althans voor hun buitenlandse producten. Ze leunen vaak heel erg op hun marktverkenners.”

Betere voorbeelden zijn er ook. Zo heeft Albert Heijn bijvoorbeeld toegezegd eind 2016 alleen nog maar varkensvlees te verkopen met minimaal één beter Leven Ster van de Dierenbescherming. Zoiets

/

Doordat supermarkten elkaar op prijs beconcurreren hebben boeren en tuinders nauwelijks ruimte om invulling te geven aan milieu- en diervriendelijk produceren.

*Door eetbare parken, cidermakers,
varkenscrowdfunders en wildplukworkshops
krijgen mensen weer meer zeggenschap
over hun eten en drinken.*

kan dan – juist vanwege het grote marktaandeel van Albert Heijn, flinke impact hebben op het dierenwelzijn in de varkenssector.

Keurmerken als dat van de Dierenbescherming zijn in opmars, ook in de supermarkt: zo'n acht tot tien procent van de voedingsmiddelen die in Nederland wordt verkocht heeft een duurzaamheidskeurmerk en dat groeit jaarlijks. Variërend van Biologisch, MSC, Utz, Fair Trade, Beter leven, "Keurmerken zouden niet nodig moeten zijn, maar zo werkt het nu eenmaal: je hebt privé-mechanismen nodig", vindt van der Wal. Het voordeel van certificering is dat je als consument een etiket hebt, waarvan je weet of kunt weten waar het voor staat.

Al moet er bij gezegd worden dat ook keurmerken niet altijd garanties bieden. Somo deed bijvoorbeeld onderzoek naar de arbeidsrechten bij de productie van thee, bloemen en koffie die met Fair Trade en RainForest keurmerken worden verkocht. Conclusie was dat er vooruitgang in de arbeidsomstandigheden zit, maar dat zich er tegelijkertijd praktijken voordoen die niet zouden mogen volgens de eigen criteria van de keurmerken. Dat wil overigens niet zeggen dat we van de keurmerken af moeten, vindt Van der Wal: "Zelfs als je constateert dat die keurmerken niet altijd opleveren wat ze beloven, hebben we niks beters. Maar je ziet dat als er keurmerken ontstaan, andere producenten ook keurmerken beginnen met minder strikte criteria." UTZ is minder streng dan Fair Trade/Max Havelaar, Milieukeur minder streng dan Biologisch, Vrije-Uitloop-eieren minder streng dan 'scharrel'. "Het gaat allemaal heel erg langzaam."

Flopkip

En waar is de overheid in dit verhaal? Die verwijst vooral naar convenanten en vrijwillige afspraken. Zoals het convenant van het ministerie van Economische Zaken met de 'Alliantie Verduurzaming Voedsel', waarin onder andere de supermarkten zijn vertegenwoordigd. Twee maanden nadat in 2013 het convenant was afgesloten, startten de supermarkten een nieuwe supermarktoorlog. Tot ergernis van de staatssecretaris van landbouw, destijds Sharon Dijkma: "Dat is ook zo jammer aan de supermarktoorlog die nu weer actueel is. De kilo-

knallers in supermarkten staan haaks op het beleid dat er meer besef moet zijn wat de waarde van goed geproduceerd voedsel is". Later sprak Dijkma nogmaals duidelijke woorden over kiloknallende supermarkten: "Ik heb nadrukkelijk gewaarschuwd voor het stunten met producten onder de kostprijs, overigens niet alleen vlees, omdat het risico's met zich meebrengt, ook voor de voedselveiligheid. Je moet geen producten willen verkopen onder de kostprijs." De supermarkten reageerden bij monde van het Het Centraal Bureau Levensmiddelenhandel geïrriteerd op de verwijten van de staatssecretaris en verwezen naar de 'Kip van morgen' met welzijnsverbeteringen waaraan de supermarkten werkten. 'Flopkip' noemde Wakker Dier dat concept, omdat de welzijnsverbeteringen volgens de actieclub marginaal waren. Dat werd bevestigd door de Autoriteit Consument en Markt die de welzijnsverbeteringen te gering vond om de bijbehorende beoogde mededingingsafspraken toe te staan: de Kip van Morgen werd niet toegelaten.

In het Kamerdebat naar aanleiding van Dijkma's duidelijke woorden over de kiloknallende supermarkten, stelde de Partij voor de Dieren in de Tweede Kamer voor om dan ook boter bij de vis te doen. En naar Duits voorbeeld verkopen onder de kostprijs te verbieden. Daarop gaf de staatssecretaris niet thuis: te bureaucratisch, volgens haar.

Pakjes en zakjes

Gebrekkige voortgang bij de supermarkten, een wankelmoedige overheid, moet de consument het dan maar zelf doen? Het is uiteraard niet verplicht om boodschappen bij de supermarkt te doen: het kan best zonder. Al hangt het van je woonplek af hoe makkelijk dat is. Journalist Gert Jan Groothedde besloot als experiment een half jaar lang niks uit de supermarkt te eten en te drinken, waarvan hij verslag doet in zijn boek 'Weg van de Supermarkt'. In en rond het centrum van Amsterdam was dat niet zo moeilijk geweest, zegt hij zelf, maar wél in Grootheddes woonplaats Almere Buiten, waar supermarkten de enige voedselaanbieders zijn. Gemotiveerd is hij zeker, want supermarktvoedsel ruikt en smaakt volgens hem niet, is niet vers, wordt geproduceerd door boeren uit te knijpen, bevordert verspilling, milieu-

WHATEVER, IK HEB HONGER

vervuiling, verschraling en uniformiteit. Vooral in het begin van zijn experiment zondigt hij regelmatig, maar aan het eind van dat halve jaar gaat het veel beter. Mede dankzij het groeiende aantal lokale en regionale (web)winkels en initiatieven.

Het kan best goed, boodschappen doen zonder supermarkt. Via de nog resterende middenstanders – er zijn bijvoorbeeld nog relatief veel kaaswinkels. Bij boerenmarkten, via de vele maaltijdboxen (maar wel de goeie: ook de supers proberen een graan mee te pikken van de maaltijdboxhype), groenten,- en fruitabbonnementen, zelfpluktuinen, Koop-een-koe, webwinkels voor boerderijproducten, stadsboerderijen, eigen moestuin.

Tegen dergelijke voorstellen worden allerlei tegenwerpingen geopperd als geen tijd, te duur, te veel niche. Het 'geen tijd' is overduidelijk een kwestie van prioriteiten stellen, wetende dat de gemiddelde Nederlander dagelijks drie tot vier uur doorbrengt met tv-kijken, facebooken en netflixen. Op het 'te duur' valt eveneens veel af te dingen. Wie kant-en-klaarmaaltijden en pakjes en zakjes – belangrijke margemakers voor de supermarkten – links laat liggen, spaart sowieso een boel geld. En kopen van het seizoen, rechtstreeks bij de boer hoeft beslist niet duurder te zijn dan boodschappen bij de supermarkt. In de supermarkt wordt bovendien veel ingeslagen wat eigenlijk helemaal niet in de planning zat (denk ook aan de effectiviteit van

de margememix): een belangrijk aspect van het verdienmodel van de supers.

In eigen hand

Tenslotte 'te veel niche'. Daar zit wat in. De echte, structurele verduurzaming van de voedselvoorziening komt niet van de grond zonder een ander voedsel- en landbouwbeleid, nationaal en internationaal.

Als alle maatschappelijke kosten van de intensieve veehouderij in de vleesprijs zou worden doorberekend, dan wordt vlees een stuk duurder en zal er niet snel meer mee gestunt worden. Maar we weten tegelijkertijd ook dat beleid veelal achter de maatschappelijke trends aanhobbelt. In dat opzicht is de explosie van kleinschalige voedselinitiatieven van de afgelopen jaren hoopgevend: al die buurttuinen, eetbare parken, voedseltrucks, voedselhallen, kleine worstenmakers, stadslandbouwers, mobiele pizzabakkers, voedsel-filmfestivals, cidermakers, wijncoöperaties, stadsbierbrouwerijen, zeldzame-rassen-telers, voedselbosbouwers, varkenscrowdfunders, maaltijddeleers, boerendiners, smaakweken, -prijzen en -helden, wildplukworkshops. Heel divers en uiteenlopend en toch hebben ze iets gemeenschappelijks: al die mensen hebben stukken van de voedselvoorziening weer in eigen hand genomen. Zodat ze – ten koste van de macht van supermarkten – zelf weer meer zeggenschap hebben over hun eten en drinken.

/

Aanbevelingen
geïnspireerd
door de artikelen
van deze Helling,
opgesteld
door Marijn
Bouwmeester en
Erica Meijers.

Verder doen: **Politiek...**

→ Ontwikkel gezamenlijk voedselbeleid op elk niveau, lokaal, regionaal en Europees en betrek daarbij alle partijen, van boeren, bedrijven en banken tot sociale bewegingen en groepen. (De Schutter, Aalst, Groen)

→ Bestrijdt voedselverspilling.

→ Ontmoedig vleesconsumptie.

→ Bevorder een voedsel- en landbouwdemocratie met een diversiteit aan benaderingen die inspelen op duurzaamheid en een directe band tussen burgers en boeren. Weeg daarbij spanningen tussen waarden zorgvuldig af. (Korthals)

→ Leer van kleinere voedselinitiatieven met korte ketens (stadslandbouw, direct bij de boer kopen) en zorg ervoor dat hinderenissen, zoals belemmerende regelgeving, verdwijnen. (De Schutter)

→ Ontwikkel een integraal lokaal voedselbeleid op het gebied van onder andere educatie, gezondheid, ruimtelijke ordening en mobiliteit en maatschappelijke participatie. (Boukema, De Schutter, Aalst)

→ Voer als gemeente een actief communicatiebeleid om pionierende groepen rondom voedsel te stimuleren en van hen te leren. (Aalst)

→ Pleit voor het afschaffen van frisdrankautomaten op school en het verbieden van fastfoodreclames op en rond scholen en in bus- en tramhaltes (Groen).

Illustrator Anne Stalinski
maakte een strip over duurzaam
consumeren, zie www.drawingthetimes.com/story/our-daily-bread

De illustratie van de vorige
pagina komt van haar blog
supermarketstories.tumblr.com

→ Geef ruimte aan schooltuinen en maak daar ook gebruik van voor voedseleducatie in de buurt. (Groen)

→ Geef aandacht aan de sociale dimensies van voedsel, zoals armoede en gezondheid, en betrek alle lagen van de bevolking bij het thema. (Groen, Aalst)

→ Stel als overheid voorwaarden aan bedrijven om mensenrechten, biodiversiteit en gezondheid te beschermen.

→ Vergroot als lokale overheid je betrokkenheid, door producten in de streek af te nemen en bevorder vervolgens een biologische en natuurvriendelijke vorm van landbouw.

→ Richt nationaal beleid niet op de maximalisatie van voedselproductie, maar ook op verduurzaming en kleinschalige vormen van landbouw. (Grashoff & Ludwig)

→ Produceer veevoer zoveel mogelijk dichtbij. (Gankema)

→ Zorg voor koopkrachtstijging bij lagere inkomens, zodat voedselprijzen omhoog kunnen en de voedselketen kan worden verduurzaamd. (De Schutter)

→ Vergroen het belastingstelsel o.a. door belasting te heffen op CO2 en de invoer van het principe 'de vervuiler betaalt'. (Staps)

→ Laat wetenschappers onderzoeken wat alternatieven voor schaalvergroting en intensivering van landbouw zijn. (De Schutter)

→ Laat wetenschappers onderzoek doen naar de relatie tussen gezondheid, ontwikkeling en voedsel/eetgedrag. (Aalst)

→ Voer grondgebonden dierrechten in: een bedrijf kan zoveel dierrechten hebben als er voor afzet van de mest grond beschikbaar is. (Grashoff & Ludwig)

→ Maak ruimte voor natuurinclusieve landbouw, die inzet op kwaliteit van producten en herstel van natuurbehoud, gezondheid, dierenwelzijn en rendabele landbouwproductie. (Grashoff & Ludwig)

→ Verbied supermarkten om producten onder de kostprijs te verkopen. Verplicht hen aan te tonen dat minimaal de kosten in de prijs zijn verdisconteerd. (zoals in Duitsland het geval is) (Bussink)

→ Stel een ombudsman voor toekomstige generaties aan, die betrokken is bij elke besluitvorming met consequenties voor de lange termijn. (Staps)

→ Organiseer een maatschappelijke discussie over fundamentele waarden in relatie tot voedsel, de relatie tussen onszelf en onze leefomgeving en de kwaliteit van leven. (Boukema, Staps.)

→ Laat Europese landbouwsubsidies niet alleen naar grote bedrijven gaan, maar ook naar kleinere boeren. Als zij samenwerken kunnen ze meer invloed op de markt uitoefenen. (Van der Klauw, Korthals)

→ Pak het Europese handelsbeleid aan door eisen te stellen aan productiemethodes, tarieven op te leggen of import van bepaalde gewassen te verbieden. (Gankema)

→ Ondersteun lokale NGO's om kennis te vergaren (over landroof en productie van basis ingrediënten als soja), om deel te nemen aan coalities, discussies aan te jagen en de lokale bevolking te versterken. (Gankema)

→ Geef boeren geld voor de teelt van eiwitrijke gewassen, zoals soja, lupine, koolzaad en erwten. (Gankema)

Bedrijven...

→ Bij de totstandkoming van voedselprijzen moeten ook 'externaliteiten' worden meegerekend, zoals milieubelasting en sociale gevolgen. (De Schutter en Staps)

→ Verplaats de teelt van gewassen voor veevoer naar Europa. (Gankema)

→ Neem als banken en andere financieringsinstanties afscheid van het adagium dat de kleine boer altijd groter moet worden, maar investeer ook in kleinere initiatieven. (Korthals)

→ Kijk meer naar energie en minder naar kapitaal. (Visser)

→ Maak ruimte voor certificatie en maatschappelijk verantwoord ondernemen. (Gankema, Groen)

Burgers...

→ Kook zelf en eet gezamenlijk.

→ Wees je bewust van de waarden die je wilt doorgeven rondom voedsel.

→ Eet minder vlees of schrap het van het menu.

→ Verspil geen voedsel.

→ Verkort de keten van voedsel-distributie, koop minder bij de supermarkt en meer bij de boer.

→ Begin een moestuintje (op je balkon).

→ Vraag je supermarkt welke certificeringen en criteria zij gebruiken bij de inkoop van hun producten.

**VOEDSEL
in de Eerste Kamer
Symposium
Vrij 4 november**

De jaarlijkse conferentie van Bureau de Helling met de Eerste Kamerfractie van GroenLinks is dit jaar gewijd aan het thema van deze Helling: hoe organiseren we een duurzaam voedselsysteem dat de hele wereld kan voeden? Met een groeiende wereldbevolking, klimaatverandering en een toenemende schaarste van grond en grondstoffen, moeten belangrijke keuzes worden gemaakt. Welke stappen kan of moet de politiek zetten?

Sprekers: Daniëlle Hirsch, directeur van de ontwikkelingsorganisatie Both Ends; wetenschapsjournalist Hidde Boersma; Edith Lammerts, hoogleraar Louis Bolk Instituut; Rik Grashoff, lid Tweede Kamerfractie GroenLinks en Bas Eickhout, delegatieleider van GroenLinks in het Europese Parlement.

Ook zal die middag deze special van de Helling worden gepresenteerd en besproken.

Waar: plenaire zaal Eerste Kamer

Wanneer: 13.30- 17.30

Aanmelden (verplicht): via

www.bureaudehelling/agenda

Toegang: gratis

Bureau

Hiernaast & p. 72: biologische aardappeloogst in de Noordoostpolder. Foto's: Mark Schalken

Afscheid Marijn Bouwmeester

Eind september neemt Marijn Bouwmeester afscheid van Bureau de Helling. Ze heeft er twee jaar gewerkt. Zij verzorgde in die tijd een groot deel van de bureautaken, was secretaris van de programmacommissie die het verkiezingsprogramma van GroenLinks opstelt en werkte aan twee projecten: de Energieke Samenleving, over participatie van burgers en Voedselsystemen. Deze Helling is tot stand gekomen op haar initiatief en ze heeft een grote bijdrage geleverd aan de voorbereiding van deze special.

Rosalie Smit interim directeur

Het partijbestuur heeft Rosalie Smit bereid gevonden als interim directeur op te treden voor Bureau de Helling. Zij zal de komende maanden leiding geven aan het bureau.

Rosalie Smit is antropoloog en politiek adviseur. Ze heeft haar eigen bureau (BuroTP), dat actieve bewoners, politici en ambtenaren ondersteunt op het gebied van sociale innovatie en democratische vernieuwing. Smit heeft een achtergrond in de kunsteducatie en schrijft voor kunstenaars en tentoonstellingen. Ook is ze voorzitter van de Stichting f6, die door middel van culturele activiteiten over politiek en democratie jongeren en politici met elkaar verbindt. Eerder werkte ze als politiek adviseur voor GroenLinks wethouders in Amsterdam (Vos en van Es) en voor de Gemeente Amsterdam. Ze was voorzitter van GroenLinks Amsterdam en van actiefonds X-Y. Ook trad ze op als voorzitter van congressen van GroenLinks.

De vacature voor een nieuwe directeur zal begin van de herfst uitgaan. Het streven is om begin 2017 een nieuwe directeur van start te laten gaan. Zie de website van Bureau de Helling voor meer nieuws.

Onze projecten in de media**Grondstoffen**

- Liesbeth Beneder & Richard Wouters, 'Kosmische goudkoorts in goede banen leiden' (over ruimtemijnbouw), *Algemeen Dagblad*, 9.6.2016.
- Rosalie Smit, 'Van "wegwerp" naar "waarde"', *Nederlands Dagblad*, 13.8.2016.

Voedsel

- Marijn Bouwmeester, 'Goed eten met Jonathan Karpathios', *Groenlinksmagazine.nl*, 9.7.2016.
- Friso van der Klaauw, 'Het voedselsysteem loopt vast. It's the food my friend, deel 3', *bureaudehelling.nl*, 28.6.2016.
- Friso van der Klaauw, 'Kleine beestjes, grote impact. It's the food my friend, deel 4', *bureaudehelling.nl*, 29.6.2016.
- Friso van der Klaauw, 'Twee stappen in de goede richting. It's the food my friend, deel 5', *bureaudehelling.nl*, 9.7.2016.

Religie en secularisme

- Rien Fraanje en Erica Meijers, 'Meer religie als antwoord op terreur', *NRC Handelsblad*, 22.8.2016.

Helling Rotterdam-Zuid

- Judith Bokhove en Erica Meijers, 'Koester actieve Burgers met compassie voor Zuid', *Algemeen Dagblad Stad Rotterdam*, 13.8.2016.

de Helling

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

BUREAU DE HELLING

Postbus 8008
3503 RA Utrecht
030-23 999 000

bureaudehelling.nl

MEDEWERKERS

· Anne de Boer
· Marijn Bouwmeester
· Erica Meijers
· Richard Wouters

STAGIAIRES

· Friso van der Klaauw
· Renée Verberne
VRIJWILLIGER
· Liesbeth Beneder

RAAD VAN ADVIES

Jessie Bokhoven · Martien Das
· Albert Faber · Anita de Horde
· Ruud Ganzevoort · Nevin
Özütok · Jeroen Postma · Theo
Verstraal

OVER DE AUTEURS

Marijn **Bouwmeester** (1985) is medewerker en chef de bureau van Bureau de Helling. Ze studeerde Humanistiek aan de Universiteit voor Humanistiek en Religious Studies aan de Universiteit van Amsterdam. Eerder werkte ze voor de delegatie van GroenLinks in het Europees Parlement.

Esther **Boukema** (1964) is grafisch vormgever en initiator van *De Smaak te Pakken*, dat deel uitmaakt van Voedselwijs, een collectief voor ervaringsgericht voedselonderwijs in Amsterdam.

Michiel **Bussink** (1968) is freelance journalist, auteur en directeur van de Stichting Land & Keuken. Hij schrijft over landbouw, voeding, natuur, landschap en duurzaamheid.

Paulien **Gankema** (1984) is campagnesecretaris Energie bij Milieudedefensie, waar ze eerder werkte als medewerker Duurzaam Voedsel. Gankema is gepromoveerd in de biologie en gespecialiseerd in de interactie tussen planten en hun omgeving.

Rik **Grashoff** (1961) is lid van de Tweede Kamerfractie van GroenLinks. Hij is o.a. woordvoerder voor landbouw, natuur en financiën. Hij studeerde Civiele Techniek aan de TU-Delft en was eerder voor GroenLinks onder meer partijvoorzitter en wethouder in Delft en Rotterdam.

Friso **van der Klaauw** (1992) studeert Publiek Management aan de Universiteit Utrecht. Hij is oud-stagiair van Bureau de Helling.

Michiel **Korthals** (1949) is emeritus hoogleraar Toegepaste Filosofie aan de Wageningen Universiteit. Hij schrijft veel over landbouw en voeding, o.a. *Voor het eten* (Boom). De laatste jaren treedt hij veelvuldig op met gedichten over eten, landbouw en natuur.

Tom **Ludwig** (1989) studeerde Publiek Management aan de Universiteit van Utrecht. Hij werkt als beleidsmedewerker Natuur, Landbouw en Onderwijs voor de GroenLinks Tweede Kamerfractie.

Thomas **Mertens** (1955) is hoogleeraar rechtsfilosofie aan de Radboud Universiteit Nijmegen en oud-lid van de Raad van Advies van Bureau de Helling.

Sjef **Staps** (1959) is milieukundige en senior onderzoeker bij het Louis Bolk Instituut. Hij is betrokken bij diverse gremia rond duurzame ontwikkeling. Hij schreef o.a. *Over de crisis niets dan goeds* (2013) en een rapport over afnemende bodemvruchtbaarheid in Flevoland (2015).

Marjolein **Visser** (1968) doceert landbouwsystemen, agro-ecologie en plantenveredeling aan de ULB in Brussel. Ze studeerde af als landbouwingenieur aan de Universiteit van Gent.

Henk **Wildschut** (1967) studeerde Fotografische Vormgeving aan de Koninklijke Academie in Den Haag. Hij publiceerde verschillende foto-boeken en werkt nu aan een project over de migrantenstad bij Calais.

*“Wie het zaad en het land heeft, heeft de macht.
Het is ons aller erfgoed, want dit zaad bevat onze
identiteit en onze cultuur. Het is ons geheugen en onze
geschiedenis; het is onze economie en ons voedsel. Een
zaadje is een levende entiteit, het geeft kracht en helpt
ons de wereld te begrijpen.” • Alba Marleny Portillo*

>>

Colombia ~ *zaaigoed*

Guardianes de Semillas de Vida is een netwerk dat zich in Latijns-Amerika inzet voor het behoud van inheemse cultuurgewassen, die door grote zaadveredelingsbedrijven zoals Monsanto bedreigd worden. Het gaat zowel om het behoud van biodiversiteit als om de zeggen-

schap van boeren over hun eigen zaaigoed.

Deze pagina: aanleg van een cirkelvormige tuin in de regio Tolima tijdens een agro-ecologische training voor vertegenwoordigers van diverse landbouw- en inheemse organisaties in Colombia.

als cultuurgoed

Training door *Guardianes de Semillas de Colombia* in de regio Tolima.

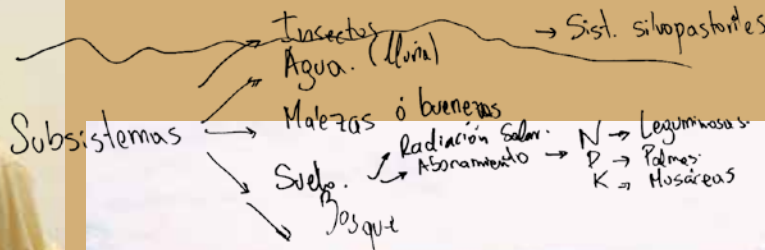

AGROECOSISTEMA

Agroecología. → Componentes

- Tipos :
1. Agrícola. —
  2. Pecuaria $\begin{cases} \rightarrow \text{Con alimentos exterior} \\ \rightarrow \text{Con insumos exterior.} \end{cases}$
  3. Agrícola-pecuaria $\begin{cases} \rightarrow \text{Reservorios.} \\ \rightarrow \text{Sist. abonamiento} \\ \rightarrow \text{Sist. silvopastoriles} \end{cases}$

Alba Marleny Portillo en Cynthia Osorio Torres (rechts) van de *Guardianas de Semillas de Colombia*, en Antonio Alvarado van de Colombiaanse landbouwwakbond tijdens hun toernee door Europa in 2014.

In 2012 en 2013 sloot Colombia vrijhandelsverdragen met de VS en de EU. Sindsdien is er een strijd losgebarsten over zaai-goed, dat boeren van oudsher zelf produceren. Veel boeren werden na landroof door grote concerns van hun land verdreven en eindigden als bedelaars in de stad. Grote concerns eisen het intellectueel eigendomsrecht op van het zaai-goed. Na talrijke protesten werd het eerste wetsvoorstel in deze richting door de rechtbank tegengehouden. Daarna kwam het ministerie van landbouw met 'decreet 9.70', dat de eigen productie van zaai-goed praktisch verbodt. In de daarop volgende drie jaar liet de regering vierduizend ton zaai-goed in beslag nemen en vernietigen. Tegelijkertijd impor-

teert Colombia massief levensmiddelen uit Europa en de VS. Boeren organiseren zich zo veel mogelijk en richtten eigen zaadnetwerken op, maar de druk, waarbij het gebruik van geweld niet wordt geschuwd, vanuit de grote zaadveredelingsbedrijven en de regering blijft groot.

Rechts: Zaden- en informatie-ruilbeurs *Save the Seeds* in Amsterdam. De Colombiaanse delegatie bezocht verschillende ruilbeurzen in Europa.
Foto's: Philippe McIntyre

MENU

die Küche der
Armen

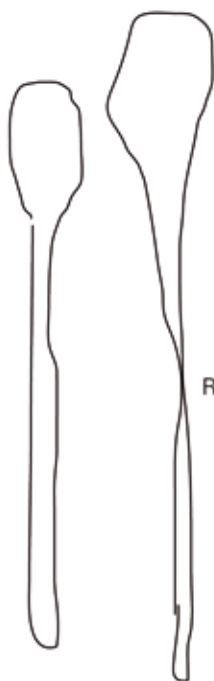
& WIJN = E

OESTERS Appelsider, Oud Brood
KIPPENHUID Jus van de Botten, Aardappelpuree
BOSGROND Mos, Kastanjeboleet & Pastinaak

BIET

Roggebroodkruimels
Appelstroop & Verveine & Mosterdsla

ZURE UI

Zeealsem & Hooi & Wilde Peen

VISGRAAT

Zuurkool & Rook & Duindoorn

SPREEUW

Rozenbottel & Vlierbessen & Spruiten & Appel

KWEEPEER

Heiligenkruid & Blauwe Dame

POMPOEN

Rozen & Tamme Kastanje & Kruidnagel

Sjim Hendrix